

University of Tabriz

Contemporary Comparative Legal Studies

Online ISSN: 2821-0514

Volum: 14 Issue: 30
Spring 2023

Article Type: Research Article

Pages: 141-178

Social Responsibility in the Iranian Commercial and Investment Legal System and its Application to Jurisprudential Principles

Hamid Hamidian¹ | Ali Rezaei^{2✉} | Habib Taleb Ahmadi³

1. Ph.D. in private law, Shiraz University, Iran.

hamidian69@yahoo.com

2. Assistant Professor, Shiraz University, Iran.

ali62rezaee@gmail.com

3. Assistant Professor, Shiraz University, Iran.

talebahmadi@yahoo.co.uk

Abstract

Social responsibility is a new approach that has been introduced in business and investment as one of the commitments of economic enterprises and tries to create a balance between economic productivity and protection of social and environmental interests. Despite the emergence of this responsibility in the United States and the West, this responsibility has comprehensive and solid foundations in the jurisprudential system which are addressed for the first time in this study. However, Iran seems to be one of the most vulnerable countries in this area; it is independent and due to the obsolescence of some laws such as commercial law, this responsibility does not have a proper place among the regulations. Despite the challenges mentioned, especially the oppressive US sanctions on our country's economic situation, it seems that by creating legal minimums along with soft incentive policies, motivation of businesses to comply with their rules can be increased. Discipline can provide a good ground for establishing and promoting social responsibility in the scope of business activities.

Keywords: *Social Responsibility, Iranian Investment and Trade System, Islam, Soft Regulations, Hard Rules.*

Received: 2020/12/10 Received in revised form: 2022/09/27 Accepted: 2022/10/23 Published: 2023/03/27

DOI: 10.22034/LAW.2022.32751.2782

Publisher: University of Tabriz

Tabrizulaw@gmail.com

مسئولیت اجتماعی در نظام حقوقی، بازرگانی و سرمایه‌گذاری ایران و تطبیق آن با مبانی فقهی

حمید حمیدیان^۱ | علی رضایی^۲ | حبیب طالب احمدی^۳

hamidian69@yahoo.com

ali62rezaee@gmail.com

talebahmadi@yahoo.co.uk

۱. دکتری حقوق خصوصی دانشگاه شیراز، ایران.

۲. استادیار دانشگاه شیراز، ایران.

۳. استادیار دانشگاه شیراز، ایران.

چکیده

مسئولیت اجتماعی رویکرد نوینی است که در تجارت بین‌المللی به‌عنوان یکی از تعهدات بنگاه‌های اقتصادی مطرح شده و سعی در ایجاد تعادل میان بهره‌وری اقتصادی و محافظت از منافع اجتماعی و زیست‌محیطی دارد. علی‌رغم ظهور این مسئولیت در آمریکا و غرب، این مسئولیت مبانی جامع و محکمی در نظام فقهی دارد که این پژوهش برای اولین بار به آن می‌پردازد. با این حال، به‌نظر می‌رسد ایران یکی از کشورهای آسیب‌پذیر در این حوزه است؛ زیرا علی‌رغم نیاز به جذب سرمایه‌گذاری و رشد تجارت، وضعیت موازین متضمن مسئولیت اجتماعی به دلیل نو بودن و ناآگاهی اجتماعی، نامطلوب و بسیار پراکنده و غیرمتمرکز است و هنوز نظام حقوقی این مسئولیت را به رسمیت نشناخته و فاقد یک چارچوب مستقل است و به دلیل قدیمی بودن برخی قوانین همانند قانون تجارت، این مسئولیت جایگاه شایسته‌ای در میان مقررات ندارد. با وجود چالش‌های یادشده به‌ویژه تحریم‌های ظالمانه آمریکا بر وضعیت اقتصادی ایران، به‌نظر می‌رسد با ایجاد حداقل‌های قانونی همراه با سیاست‌های تشویقی نرم در راستای افزایش انگیزه بنگاه‌های اقتصادی به‌منظور رعایت قواعد خودانتظام، می‌توان زمینه مناسبی برای تثبیت و ترویج مسئولیت اجتماعی در گستره فعالیت‌های بازرگانی فراهم کرد.

واژگان کلیدی: اسلام، ضوابط سخت، مسئولیت اجتماعی، مقررات نرم، نظام سرمایه‌گذاری و بازرگانی ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۹/۲۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۷/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۰۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۱/۰۷

DOI: 10.22034/LAW.2022.32751.2782

Tabrizulaw@gmail.com

ناشر: دانشگاه تبریز

مقدمه

با رویکرد گسترش آزادی تجارت در حوزه اقتصاد مبتنی بر عقاید کلاسیک، منافع اجتماعی بشر به دست فراموشی سپرده شد و آسیب‌های جبران‌ناپذیری به اجتماع وارد گردید. لذا در جهت ایجاد تعادل بین سوداگری و محافظت از منافع اجتماعی، با افزایش آگاهی‌های عمومی و تلاش‌های جامعه مدنی، مفهوم مسئولیت اجتماعی بنگاه‌های اقتصادی مطرح شد و این‌گونه از مسئولیت در گستره حقوق تجارت و سرمایه‌گذاری داخلی و بین‌المللی تثبیت گردید. در تحقیق پیش رو برای نخستین بار سعی شده است تا از زاویه مسئولیت اجتماعی به قواعد حقوق بازرگانی و سرمایه‌گذاری نگاه شود و ضمن شناسایی جنبه‌های این مسئولیت و تطبیق با مبانی غربی و فقهی، جایگاه آن در نظام حقوقی تجاری و سرمایه‌گذاری ایران، چالش‌ها و راهکارهای تثبیت آن مورد مطالعه قرار گیرد. به این منظور ابتدا باید بدانیم مفهوم مسئولیت اجتماعی در چارچوب موازین حقوقی چیست و بر چه اساسی استوار است؟ سپس باید معلوم گردد که این‌گونه مسئولیت در نظام حقوقی ایران و اسلام چه جایگاهی دارد؟ چالش‌ها و ارائه راهکارهای حقوقی در راستای تثبیت این مسئولیت در قواعد تجاری ایران موضوع پایانی این پژوهش است.

۱. مفهوم و ماهیت مسئولیت اجتماعی

مفهوم مسئولیت اجتماعی برای کنترل آثار اجتماعی تجارت و سرمایه‌گذاری از سوی *هاوارد بون*^۱ امریکایی مطرح شد و از او به‌عنوان آغازگر و طراح نوین مسئولیت اجتماعی یاد می‌کنند.^۲ البته مسئولیت یادشده از مفاهیمی است که هنوز حدود معنایی آن مشخص نیست و محققان درباره آن به توافق نرسیده‌اند. این ابهام بیشتر به ماهیت در حال تغییر و تحول جامعه و تجارت مربوط می‌شود.^{۳ ۴ ۵} همچنین تفسیر هر جامعه از این مسئولیت مبتنی بر

1. Howard Bowen
2. Archie B., Carroll, "Corporate Social Responsibility: Evolution of a Definitional Construct", *Business and Society*, Vol. 38 (1999), P. 270.
3. Kim Kercher, "Corporate Social Responsibility-Impact of Globalisation and International Business", *Corporate Governance Journal*, (2007), P. 2.
4. Eugene K. B., Tan, "Corporate Social Responsibility as Corporate Soft Law: Mainstreaming Ethical and Responsible Conduct in Corporate Governance", *Singapore Law Review*, Vol: 31 (2013), P. 23.
5. Michael Hopkins, *Corporate Social Responsibility and International Development*, (London: Earthscan Press, 2007), P. 16.

ارزش‌های متفاوت متغیر است.^۶ لذا ارائه تعریفی جامع دشوار به نظر می‌رسد. با این حال، برای دریافتی کلی از آن، تعاریف به عمل آمده مطالعه می‌شود.

از نظر بانک جهانی مسئولیت اجتماعی عبارت است از: «التزام کسب و کارها برای کمک به توسعه اقتصاد پایدار، همکاری با کارمندان و کارگران، خانواده‌هایشان، جامعه محلی و جامعه به طور کلی به منظور ارتقای کیفیت زندگی به نحوی که هم برای کسب و کارها و هم برای توسعه مفید باشد».^۷ شورای جهانی تجارت برای توسعه پایدار در تعریفی مشابه مسئولیت اجتماعی را تعهد «مشاغل» برای کمک به توسعه پایدار اقتصادی، همکاری با کارمندان، خانواده‌های آنان، جامعه محلی و جامعه برای ارتقای کیفیت زندگی تعریف می‌کند.^۸ تمام تعاریف یادشده نگرانی‌های محیط زیستی، اجتماعی و اقتصادی را مدنظر قرار داده است.^۹ وجوه مشترک یادشده به این ایده اشاره دارد که شرکت‌ها می‌توانند با پیگیری اهداف محیط زیستی و اجتماعی در کنار اهداف اقتصادی، رفاه اجتماعی به وجود بیاورند^{۱۰} که همان مفهوم توسعه پایدار است.^{۱۱}

در ایران مسئولیت اجتماعی از منظر مفهومی مهجور مانده است؛ با این حال در ادبیات حقوقی ایران به عقیده برخی، «مسئول بودن در برابر نقض تعهدات اجتماعی، سرمایه‌گذاری در زمینه‌های انسانی و ایجاد رابطه با سازمان‌ها و گروه‌های حامی حقوق بشر و در عین حال، ساخت آینده جامعه با هدف توسعه پایدار با نگرش فعال درباره محیط

۶ محمدجعفر قنبری چهرمی و نگین شفیعی بافتی، «قاعده‌مندسازی مسئولیت زیست‌محیطی شرکت‌های فراملی در حوزه آلودگی نفتی دریایی پیوند میان حقوق نرم و حقوق سخت»، تحقیقات حقوقی، ویژه‌نامه ش ۱۳ (۱۳۹۲)، ص ۱۷۶.

7. Halina Ward, "Public Sector Roles in Strengthening Corporate Social Responsibility: Taking Stock", *The World Bank Report* (2004), P.3 <<https://pubs.iied.org/sites/default/files/pdfs/migrate/16014IIED.pdf>>
8. Karin Buhmann, "Corporate Social Responsibility in China: Current Issues and Their Relevance for Implementation of Law", *The Copenhagen Journal of Asian Studies*, Vol. 22 (2005), P. 65.
9. Jeff Civens & Mary Mendoza, "Corporate Sustainability and Social Responsibility: A Legal Perspective", *TEX.B.J.*, Vol. 71 (2008), P. 369.
10. Uited Nations Environment Programme, *Corporate Social Responsibility and Regional Trade and Investment Agreements*, (2011), P. 14 <<https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/25936>>
11. Wayne Visser; Dirk Matten; Manfred Pohl; Nick Tolhurst, *The A To Z Of Corporate Social Responsibility*, (New York: Wiley, 2nd Edition, 2007), P. 466.

زیست پیرامونی و توجه به منابع و میراث مشترک بشریت» مسئولیت اجتماعی است.^{۱۲} برخی این مسئولیت را مسئولیتی بین‌المللی دانسته و از آن با عنوان مسئولیت اجتماعی بین‌المللی^{۱۳} یاد می‌کنند.^{۱۴} به عقیده این گروه، امروزه تعهد به اجرای ارزیابی آثار زیست‌محیطی در پروژه‌هایی که پتانسیل ایجاد آسیب مهم فرامرزی را دارند به‌عنوان یک تعهد عرفی الزام‌آور شناخته شده و برای همه کشورهای لازم‌الرعایه است.^{۱۵} البته این رویکرد در اسناد آنکتاد^{۱۶} نیز در حوزه سرمایه‌گذاری مورد تأکید قرار گرفته است.^{۱۷} در نهایت، به نظر می‌رسد در حقوق ایران این مسئولیت فاقد یک چارچوب قانونی مستقل برای مسئولیت اعم از نرم یا سخت است؛ با این حال، از حیث ضمانت اجرا این مسئولیت در ایران گاه دارای ضمانت اجرای مدنی و گاه کیفری و گاهی فراحقوقی^{۱۸} است.

اما در نگاه کلی، حقوق و اخلاق، دو معیار وابسته و مهم مسئولیت اجتماعی است. از سویی شرکت‌ها بر اساس رعایت موازین اخلاقی قضاوت می‌شوند و از سوی دیگر، آنها به‌عنوان یک سازمان منطبق بر هنجارهای حقوقی شناسایی می‌شوند.^{۱۹} به نظر می‌رسد مسئولیت اجتماعی چیزی فراتر از یک ساختار حقوقی تضمینی است. توضیح آنکه از منظر حقوقی باید میان پاسخگو بودن^{۲۰} و مسئول بودن^{۲۱} تفاوت قائل شد. مقررات قانونی، بنگاه‌های تجاری را تنها در قبال اعمالی که استانداردهای قانونی را رعایت نکرده‌اند

۱۲. فرید محسنی و سعید جوهر، «ارتباط مسئولیت اجتماعی و مسئولیت کیفری تعامل یا تقابل»، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ش ۸ (۱۳۹۳)، ص ۹۳.

13. International Corporate Social Responsibility

۱۴. پوریا عسکری، حقوق سرمایه‌گذاری بین‌المللی در رویه دآوری بین‌المللی، (تهران: شهر دانش، ج ۲، ۱۳۹۴)، ص ۲۹۲.

۱۵. مهناز رشیدی؛ آزاده رستگار؛ علی مشهدی، «منبع تعهد ارزیابی آثار زیست‌محیطی فرامرزی در پروژه گاپ ترکیه»، مطالعات حقوق تطبیقی معاصر، ش ۲۲ (۱۴۰۰)، ص ۱۱۷.

16. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD)

17. UNCTAD, Social Responsibility, Series on Issues in International Investment Agreements, (2001) <<https://unctad.org/system/files/official-document/psiteitd22.en.pdf>>

۱۸. منظور از مسئولیت فراحقوقی مسئولیتی است که حاوی نوع خاصی از تضمینات نوین است که مبتنی بر مؤلفه‌های اخلاقی و وجدانی و تضمین‌های نرم حقوقی است.

19. Philipp Schreck, *The Business Case for Corporate Social Responsibility. Understanding and Measuring Economic Impacts of Corporate Social Performance*, (Germany, Heidelberg, Physica-Verlag: Springer, 2009), P. 6.

20. Accountability

21. Responsibility

پاسخگو می‌داند که این با عهده‌داری و مدیریت این مسئولیت تفاوت دارد^{۲۲}؛ لذا ماهیت مسئولیت اجتماعی چیزی فراتر از اصول حقوقی و اخلاقی است و با مسئولیت‌های کیفری و مدنی متفاوت است. در مسئولیت کیفری و مدنی، شخص در برابر خطای خود پاسخگوست و حاکمیت‌های دولتی ضامن اجرای این حقوق هستند، اما در مسئولیت اجتماعی، تنها پاسخگویی مطرح نیست، بلکه به معنایی فراتر از پاسخگویی در برابر یک قوه ناظر و برعهده گرفتن یک مسئولیت فعال نیاز است که از سوی بنگاه‌های اقتصادی اعمال می‌شود. لذا در این چارچوب، بنگاه‌های یادشده باید یک روند خودتنظیم و خودنظارتی داشته باشند که به این ترتیب، هم واضح و هم ناظر مسئولیت اجتماعی در ساختارهای داخلی خود باشد. به نظر می‌رسد مسئولیت اجتماعی باید با تلفیق یک نظام قانونی سخت (اعم از ضمانت اجراهای کیفری و مدنی) برای تعیین حداقل‌ها و یک نظام قانونی نرم و تشویقی (قواعد اخلاقی) برای سوق به تعهدات فراحقوقی مدون شود تا بتواند با ضمانت اجراهای حقوقی تثبیت گردد.

۲. مبانی مسئولیت اجتماعی

۲.۱. مبانی نظری

به عقیده میلتون فریدمن^{۲۳}، تنها مسئولیت اجتماعی یک شرکت، افزایش حداکثری سود به نفع سرمایه‌گذار است. وی می‌گوید محدودیت‌های محیط زیست و به‌خصوص کارگری که به شرکت‌ها تحمیل می‌شود روی رقابت خصوصی شرکت‌ها تأثیر گذاشته، دخالت در خواست آنها محسوب می‌شود. به زعم او، در چارچوب مسئولیت اجتماعی، از آنجایی که خواست سهام‌داران شرکت به لحاظ نظری نادیده گرفته شده است، مقررات زیست‌محیطی و اجتماعی به محدودسازی آزادی تجاری می‌انجامد. لذا فریدمن مخالف نظامی است که این موضوعات را الزام‌آور کند^{۲۴}. امروزه با رشد کسب و کارهای چندملیتی این رویکرد منسوخ

22. Mia Mahmudur Rahim, "Meta-Regulation Approach of Law: A Potential Legal Strategy to Develop Socially Responsible Business Self-Regulation in Least Developed Common Law Countries", *Common Law World Review*, Vol: 40, (2011), P. 180.

23. Milton Friedman

24. Milton Friedman, *Rethinking the Social Responsibility of Business*, (United States: REASON, 2005), P. 2.

شده است، زیرا بسیاری از کسب و کارها گستره‌ای فراتر از کشورهایی که در آن فعالیت می‌کنند یافته‌اند و توجه نکردن به نیاز جوامع به افزایش سطح فقر و کاهش قدرت خرید مصرف‌کنندگان و رشد انحصاری شرکت‌های تجاری منجر شده، درنهایت این کسب و کارها هستند که از رکود و کاهش تقاضا آسیب می‌بینند. لذا امروزه مسئولیت اجتماعی به عاملی برای رقابت بین کسب و کارها تبدیل شده^{۲۵} و در همین راستا نظریاتی برای توجیه این‌گونه مسئولیت در دیدگاه نوین غربی ارائه شده است.

برخی محققان زیربنای مسئولیت اجتماعی را نظریه قرارداد اجتماعی می‌دانند. به عقیده آنان قراردادهای اجتماعی میان اعضای جامعه و نهادهای تجاری و اقتصادی وجود دارد. تجار متعهد هستند در قبال سودی که از جامعه می‌برند از آن محافظت کنند. کسب و کارها باید رفتار معقولی داشته باشند و در کنار سودآوری، مراقب رفتارهای اجتماعی نیز باشند.^{۲۶} برخی محققان معتقدند که جامعه مشروعیت و قدرت را به نهادهای کسب و کار می‌دهد، لذا نهادهای کسب و کار باید تعادلی میان تجارت و آثار آن در جامعه ایجاد کنند.^{۲۷} نظریه ابزارگرایی مسئولیت اجتماعی را وسیله‌ای استراتژیک در راستای دستیابی به سود بیشتر می‌داند و اقدامات اجتماعی را روشی برای کسب وجهه اجتماعی و ایجاد مزیت رقابتی در جهت کسب شهرت اجتماعی.^{۲۸} درنهایت یکی از مهم‌ترین و مشهورترین نظریه‌ها در زمینه مسئولیت اجتماعی، نظریه ذی‌نفعان است که مطابق آن، بنگاه‌های تجاری در برابر ذی‌نفعان مسئول هستند. با این دیدگاه، هر گروه یا فرد، ذی‌نفعانی هستند که می‌توانند در دستیابی به اهداف بنگاه‌های کسب و کار تحت تأثیر قرار بگیرند.^{۲۹} این اشخاص شامل مصرف‌کنندگان، سهام‌داران، کارمندان و موارد مشابه می‌شود.^{۳۰} توجه به نیازها و حقوق تمام ذی‌نفعان در یک

25. Salma Taman "The Concept of Corporate Social Responsibility in Islamic Law", *Indiana International & Comparative Law Review*, Vol: 2 (2011), P. 484.

26. Lance Moir, "What Do We Mean by Corporate Social Responsibility?", *Corporate Governance*, Vol. 1, No. 2 (2001), P. 6.

27. Mark C, Suchman, "Managing Legitimacy: Strategic and Institutional Approaches", *Academy of Management Review*, Vol. 20, No.3 (1995), P. 573.

28. W.M. Greenfield, "In the Name of Corporate Social Responsibility", *Business Horizons*, Vol. 47, (2004), P. 34.

29. Moir, *op.cit*, P. 8.

30. Paul Sergius Koku & Selen Savas-Hall, "On Corporate Social Responsibility and Islamic Marketing", *Journal of Islamic Marketing*, Vol. 5(1) (2014), P. 36.

کسب و کار، روشی مفید در انجام این گونه فعالیت‌ها است و بایستی نیازهای جامعه‌ای که بنگاه در آن فعالیت می‌کند ملاکی برای تصمیم‌گیری نهادهای تجاری باشد^{۳۱}. با این حال، به نظر می‌رسد توسعه پایدار مهم‌ترین مبنای مسئولیت اجتماعی باشد، زیرا از این دیدگاه، علاوه بر رشد اقتصادی و اهداف مادی، رشد معنوی و ابعاد اجتماعی نیز رعایت می‌شود. تجارت به یک محیط اجتماعی پایدار نیاز دارد که فضای قابل پیش‌بینی سرمایه‌گذاری و تجارت را فراهم سازد^{۳۲}.

۲.۲. مبانی فقهی مسئولیت اجتماعی

ویژگی اصلی اقتصاد اسلامی نیز ایجاد جامعه‌ای منصفانه، صادقانه و متعادل است و اخلاق تجاری در اسلام موجب شفافیت، تثبیت و حاکمیت برابر قانون می‌شود^{۳۳}. همچنین تلاش برای بهره‌بردن از کار مشروع بر طبق قواعد اخلاقی اسلامی جایز است. ارزش‌های اخلاقی کسب و کار در نظام اسلامی حاوی احترام به محیط زیست، سعادت و رفاه انسان‌ها، معامله‌ای منصفانه و شفاف و به‌کارگیری نیرو در شرایطی منصفانه و عادلانه است^{۳۴}. حقوق ایران با توجه به مذهب رسمی کشور تحت تأثیر فقه و موازین اسلامی است. از دیدگاه اسلامی نیز مسئولیت اجتماعی به‌عنوان یک وظیفه شرعی بر مبنای اصولی چون خلیفه‌الله بودن انسان، عدالت و انصاف قابل توجیه است. با این حال، به جهت ارتباط نزدیک نظام حقوقی با اصول فقهی اسلامی، این مسئولیت را بر اساس موازین اسلامی باید مورد تجزیه و تحلیل قرار داد.

یکی از اصول اسلامی این است که همه اقداماتی که خلاف شرع نباشد جایز است، مشروط بر اینکه شخص هیچ آسیبی به دیگران از عمل خود وارد نکند و در صورت ظن

31. Isabelle Maignan & O. C. Ferrell, "Corporate Social Responsibility and Marketing: An Integrative Framework", *Journal of the Academy of Marketing Science*, Vol. 32 (2004), P. 5.
32. Ananda Das Gupta, *Ethics, Business and Society: Managing Responsibly*, (New York: Sage Publications, 2010), P. xviii.
33. Abdussalam Mahmoud & Abu-Tapanjeh, "Corporate Governance from the Islamic Perspective: A Comparative Analysis with OECD Principles, Corporate Governance from the Islamic Perspective", *Critical Perspectives on Accounting*, Vol. 20 (2009), P. 557.
34. Anas Elmelki & Ben ARAB, Mounira, "Ethical Investment and the Social Responsibilities of the Islamic Banks", *International Business Research*, Vol. 2(2) (2009), P. 127.

ورود زیان، آن اقدام ممنوع است که از آن به قاعده لاضرر یاد می‌شود. این قاعده از قواعد معروفی است که بسیاری از بنیان‌های حقوقی اسلامی بر آن بنا شده است. لذا برای جلوگیری از ضرر، شرع صریحاً معاملات مربوط به ربا، دستکاری قیمت، احتکار، دخالت بازار آزاد، استثمار و کلاهبرداری را ممنوع می‌کند. در مسئولیت اجتماعی نیز هدف مدیریت منافع تجاری بنگاه است به شکلی که اقدامات آن بنگاه به آسیب و ضرر به دیگران از جمله کارگران، مصرف‌کنندگان، محیط زیست، ساکنان محلی و جامعه به‌طور کلی منجر نشود. همچنین در حقوق اسلام بر اساس قاعده نفی عسر و حرج، انجام هر کاری با سختی فوق‌العاده که غیرقابل تحمل و خارج از طاقت مکلف باشد، جایز نیست.^{۳۵} بنابراین در راستای این قاعده هرگونه وضعیت حاکم در بازار کار که اجرای آن برای نیروی کار مشقت فوق‌العاده داشته باشد مثل زیادی ساعت کار، نامناسب بودن وضعیت کار و عدم رعایت مسائل بهداشتی و امنیتی و دستمزد پایین، مردود است و این خود موجب تحقق مسئولیت اجتماعی در تجارت اسلامی می‌شود.

در معاملات تجاری، قدرت اقتصادی در اختیار افراد معدودی است و آن‌چنان زندگی بر طبقه کارگر تنگ می‌شود که به نحو اضطرار کار خود را به قیمت نازل می‌فروشد و یا تراست‌هایی که فروش کالایی را در انحصار دارند، مصرف‌کننده را استثمار می‌کنند؛ یعنی بیشتر از قیمتی که در صورت عدم انحصار در اختیار مصرف‌کننده قرار می‌گرفت، از مصرف‌کننده هزینه دریافت می‌کنند.^{۳۶} لذا بر اساس قاعده اضطرار در فقه اسلامی و در راستای تحکیم مسئولیت اجتماعی در حقوق تجارت، رفتارهای انحصارطلبانه به‌صورتی که قیمت در دست یک طرف باشد و طرف مقابل به‌سبب نیاز، چاره‌ای جز قبول نداشته باشد، در نظام اسلامی مردود است. چنان‌که برخی از فقها بیان داشته‌اند در صورتی که از اضطرار سوءاستفاده شود و اضطرار به یک موضوع ضرری تبدیل شود، حکم اولیه که همان صحت معاملات مبتنی بر اضطرار است، منتفی می‌شود و قاعده لاضرر بر آن حاکم می‌گردد.^{۳۷} همچنین اسلام مانع انحصار و حاکمیت محتکر شده، او را ملزم می‌کند که کالا را در معرض

۳۵. احمدبن محمد نراقی، *عوائل‌الایام*، (قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۷۵)، ص ۶۲.

۳۶. مرتضی مطهری، *نظری به نظام اقتصادی اسلام*، (قم: انتشارات صدرا، ۱۳۶۸)، ص ۲۱۹.

۳۷. میرزا حسن موسوی بجنوردی، *القواعد الفقهیه*، ج ۱، (قم: نشر الهادی، ۱۴۱۹)، ص ۲۱۶.

عموم قرار دهد تا نظام بازار از حالت اولیه خارج نشود و قیمت‌ها به‌طور طبیعی تعیین شوند. در برخی کتب آمده است که حتی پیامبر اسلام نیز از تعیین قیمت خودداری می‌کردند^{۳۸}؛ لذا اتحاد و توافق گروهی از عوامل بازار برای تعیین قیمت خاصی که سودآوری فراوانی داشته باشد، کسب حلال نیست و عمل آنها شبیه عملکرد کارتل‌ها و تراست‌هایی است که ضد مصرف‌کننده با هم اتحاد یافته، قیمت خاصی را با سود بالایی در بازار تعیین می‌کنند. در نهایت، یکی از مبانی تحقق مسئولیت اجتماعی در تجارت بین‌الملل، قاعده تلقی رکبان است. منظور از این قاعده در فقه این است که استقبال اهل شهر در خارج شهر از کاروان‌های تجاری که برای فروش کالاهای خود یا تهیه کالاهای موردنیاز، قصد ورود به شهر را دارند، به‌منظور خرید کالاهای آنان به بهای کمتر یا فروش جنس به ایشان به قیمت گران‌تر از آنچه در شهر معامله می‌شود ممنوع است^{۳۹}. هدف از درج این قاعده، پیشگیری از ضربه به منافع تجاری طرف مقابل معامله و رقابت منصفانه و عادلانه است.

در تعالیم دینی ما فعالیت‌های خیرخواهانه همانند سنت حسنه وقف، قرض‌الحسنه، صدقه، زکات و ساختن مساجد و کاروانسراها از نمونه‌های بارز مسئولیت اجتماعی است^{۴۰}. همچنین اصول حقوق معاملاتی اسلام مبتنی بر اصول معاملات منصفانه است و هرگونه اکره، قمار و معاملات اجناس حرام (مانند مشروبات و گوشت حیوانات حرام‌گوشت) ممنوع است. در اصول بانکداری اسلامی أخذ هرگونه بهره ممنوع شده است؛ لذا بر اساس تقریرات پیش‌گفته، اگرچه مسئولیت اجتماعی در غرب ابداع شده، ولی این یک مفهوم صرفاً غربی نیست و چارچوب این مسئولیت در قلب قواعد اسلامی نهفته است و به‌نظر می‌رسد اسلام مسئولیت اجتماعی را به نحو جامع‌تر از مقررات جهانی ارائه نموده است. برخلاف دیدگاه مادی‌گرایی در رویکردهای غربی، مسئولیت اجتماعی از نگاه اسلام، جنبه حقوقی و معنوی دارد^{۴۱} و با دو ساختار حقوقی و فراحقوقی، مسئولیت اجتماعی را تضمین نموده است؛

۳۸. محمدبن الحسن حرّ عاملی، وسائل‌الشیعه، (تهران: المکتبه‌الاسلامیه، ۱۴۰۲ ق)، ص ۳۱۷.

۳۹. محمدبن حسن حلی (فخرالمحققین)، ایضاح‌الفوائد، ج ۱، (قم: اسماعیلیان، ۱۳۸۷ ق)، ص ۴۰۸.

۴۰. جعفر نوری یوشانلوئی و سعید جوهر، «مفهوم‌شناسی مسئولیت اجتماعی شرکت‌های تجاری در حقوق آلمان، فرانسه، انگلستان و

ایران با رویکرد تطبیقی»، حقوق تطبیقی، ش ۲ (۱۳۹۳)، ص ۶۰۴.

41. Imran Ahsan Khan Nyazee, *Islamic Jurisprudence (Usul Al-Fiqh)*, (Islamabad: Islamic Research Institute Press, 2000), P. 42.

تضمین‌های حقوقی دارای ضمانت اجرای سخت چون عقوبت‌های دنیوی و یا بطلان عمل حقوقی، و تضمین‌های فراحقوقی، رابطه انسان با پروردگار و وجود نهادهای اختیاری (چون وقف، صدقه و قرض‌الحسنه) است که به‌عنوان نهادهایی برای تشویق در جهت رعایت موازین اجتماعی و اخلاق و انصاف در تجارت عمل می‌نماید.

۳. جایگاه مسئولیت اجتماعی در حقوق ایران

به نظر می‌رسد همان‌طور که پژوهشگران نیز به‌درستی اشاره نموده‌اند، مفهوم مسئولیت اجتماعی هنوز آنقدر نضج نگرفته است که در نظام قانون‌گذاری وارد شود^{۴۲}؛ با این حال در این گفتار سعی می‌شود به صورت جسته و گریخته، مهم‌ترین موازین قانونی که به‌نوعی دربردارنده رویکرد مسئولیت اجتماعی است تبیین گردد.

۳.۱. موازین سخت حقوقی تضمین‌کننده مسئولیت اجتماعی

در مقدمه قانون اساسی آمده که اقتصاد وسیله است نه هدف. پس هدف اصلی نظام تجاری و سرمایه‌گذاری در ایران بر اساس مقدمه قانون اساسی، فراهم کردن زمینه مناسب برای بروز خلاقیت‌های گوناگون، تأمین امکانات مساوی و متناسب و ایجاد کار برای همه افراد و رفع نیازهای ضروری جهت استمرار حرکت تکاملی تبیین شده است. همچنین در بند ۱۲ اصل سوم قانون اساسی آمده است که برنامه‌ریزی اقتصادی صحیح و عادلانه باید بر طبق ضوابط اسلامی جهت ایجاد رفاه و رفع فقر و برطرف ساختن هر نوع محرومیت در زمینه‌های تغذیه و مسکن و کار و بهداشت و تعمیم بیمه باشد. همچنین به عقیده محققان، در اصول ۱۹ و ۲۰، بندهای ۲ و ۴ اصل ۲۱، اصل ۲۸ و اصل ۲۹ قانون اساسی می‌توان رویکرد مسئولیت اجتماعی در نظام حقوقی ایران را ملاحظه نمود^{۴۳}. در نهایت، در اصل ۴۳ قانون اساسی، هدف نظام اقتصادی، ریشه‌کردن فقر، استقلال اقتصادی جامعه، برآوردن نیازهای انسان و در ضمن آن، حفظ آزادی با تأکید بر تأمین نیازهای اساسی مانند مسکن، خوراک، پوشاک، تأمین شرایط و امکانات کار برای همه افراد جامعه از طریق وام بدون بهره

۴۲. محمدرضا پنداشته‌پور، «مسئولیت اجتماعی شرکت‌های تجاری»، پژوهش‌های حقوقی میان‌رشته‌ای، ش ۱ (۱۳۹۹)، ص ۹۵.

۴۳. همان، ص ۹۴.

و هر راه مشروع دیگر و جلوگیری از تمرکز ثروت در دست افراد خاص با رعایت ضرورت‌های حاکم بر برنامه‌ریزی عمومی اقتصاد کشور است؛ به طوری که شکل و محتوای کار فرصت و توان کافی برای خودسازی معنوی و سیاسی و اجتماعی در جهت افزایش مهارت و ابتکار افراد فراهم کند و هیچ‌گونه بهره‌کشی و شغل اجباری برای افراد وجود نداشته باشد. هرگونه اضرار به غیر و انحصار و احتکار، معاملات حرام و اسراف منع شده و بر جلوگیری از سلطه اقتصادی بیگانه بر کشور تأکید شده است. تمامی این اصول به‌نوعی مبنای قانونی مسئولیت اجتماعی در نظام حقوقی ایران است. لذا به لحاظ قانونی، مبنایی مستحکم برای تدوین قانون عادی و اجرای ضوابط مسئولیت اجتماعی در حقوق ایران وجود دارد.

از منظر پاسخگویی بنگاه‌های اقتصادی، نظام قضایی می‌تواند طیف گسترده‌ای از انواع مسئولیت‌های اجتماعی را با ماده ۲ قانون مسئولیت مدنی پوشش دهد^{۴۴} و این ماده بستر مناسبی برای تحقق و تضمین این مسئولیت باشد. با این حال، باید سایر قواعد حقوقی متضمن این مسئولیت را در نظام حقوقی ایران بررسی نمود. همچنین وجود بستری مناسب چون خسارات معنوی در قانون مسئولیت مدنی می‌تواند ابعاد فراحقوقی این مسئولیت را نیز تحت شمول قرار داده، تضمینات حقوقی مناسبی برای این مسئولیت ایجاد کند.

در قانون تجارت ایران هیچ مقرره‌ای راجع به مسئولیت اجتماعی به‌طور صریح دیده نمی‌شود. در زمان تصویب قانون یادشده، هنوز موضوع مسئولیت اجتماعی به‌عنوان یک گفتمان رایج در حقوق ما مطرح نشده بود؛ با این حال، مقرره‌هایی را در این قانون می‌توان ضامن حقوق سهام‌داران و سایر ذی‌نفعان دانست. در شرکت‌های سهامی به دلیل ساختار دموکراتیک و تعدد سهام‌داران در اداره شرکت، قدرت اقتصادی و اجتماعی تلفیق شده و یکی از نهادهایی است که می‌تواند ایده مسئولیت اجتماعی در نظام تجاری ایران را تحقق بخشد. در زمینه حقوق سهام‌داران می‌توان به مواد ۲۷۷ لایحه اصلاح قسمتی از قانون تجارت مصوب ۱۳۴۷ در زمینه عدم امکان محدودسازی حق اقامه دعوی سهام‌داران علیه مدیران، تضمین و ضرورت تقسیم حداقل ۱۰ درصد سود سالیانه بر اساس ماده ۹۰ همین

۴۴. نوری یوشانلوئی و جوهر، پیشین، ص ۶۰۴.

لایحه، حق تقدم در خرید سهام بر اساس ماده ۱۶۶، حقوق غیرمالی سهام‌داران مانند حق اطلاع از وضعیت شرکت (به فرض در ماده ۱۳۹، اطلاع از جلسات، تعهد به ارائه گزارش بازرسان و هیئت مدیره مستند به تبصره ماده ۸۹)، حق عضویت در شرکت مستند به ماده ۳۵ و عدم امکان اخراج سهام‌دار از شرکت (حتی سهام‌داران کلان)، حق نامزد شدن در هیئت مدیره، حق رأی مستند به مواد ۱۰۱ و ۱۰۷ و حق انتقال سهام مستند به ماده ۲۴ این قانون، امکان طرح دعوای شخصی و جمعی (یک پنجم سهام‌داران) علیه مدیران و بازرسان شرکت و شمول حکم نهایی به همه سهام‌داران در صورت محکومیت خوانده دعوا به خسارت مستند به ماده ۲۷۶ لایحه، جلوگیری از سوءاستفاده صاحبان منصب و مدیران در معاملات شرکت با تصویب مجمع عمومی به استناد ماده ۱۲۹، افشای اجباری اطلاعات در زمان تصویب ترازنامه و انتخاب مدیران و بازرسان و تغییرات سرمایه و انحلال شرکت و لزوم نشر آگهی و ارسال صورت جلسه به مراجع ثبتی مستند به ماده ۱۶۳ اشاره کرد.^{۴۵} با این حال، به طور کلی تدابیر قانونی برای حمایت از حقوق سهام‌داران نیاز به مقررات بیشتری دارد؛ زیرا آزادی اقتصادی باعث حاکمیت قدرتمندان اقتصادی شده، عرصه بر سرمایه‌گذاران کوچک تنگ می‌شود. یکی از چالش‌های تحقق مسئولیت اجتماعی در نظام قوانین تجاری ایران، استقلال مالکیت از مدیریت شرکت است. نظر به اینکه مدیران امکان دسترسی انحصاری به قسمتی از اطلاعات مالی و اطلاعات شرکت را دارند، انگیزه پیدا می‌کنند تا در جهت منافع خود و در تضاد با منافع سایر گروه‌ها عمل نمایند.

حقوق سایر ذی‌نفعان در مقررات تجاری وضعیت ثابتی ندارد. برای مثال در ماده ۱۳۵ لایحه اصلاح، غیرقابل استناد بودن بطلان معاملات مدیران فاقد صلاحیت قانونی و یا مسئولیت تضامنی در صورت ورود خسارت به سبب بطلان شرکت به اشخاص ثالث به استناد ماده ۲۷۳ و یا علی‌رغم تأکید بر حاکمیت اراده سهام‌داران در انتخاب مدیران، شرایط قانونی مانند محدودیت تصدی اشخاص خاص به‌عنوان مدیر مستند به ماده ۱۱۱ و امکان تقاضای عزل به درخواست هر ذی‌نفع اعم از سهام‌دار و غیرسهام‌دار، عدم امکان أخذ وام و

۴۵. لیلا سهرابی و زینب فلاح تفتی، «بررسی اصول حاکمیت شرکتی در نظام حقوقی ایران»، بورس اوراق بهادار، ش ۲۵ (۱۳۹۳)، ص ۴۰.

یا تضمین شرکت در برابر دیون از طرف مدیران در راستای حمایت از سرمایه شرکت و حفظ حقوق ذی‌نفعان اعم از سهام‌داران و بستانکاران^{۴۶}، ضرورت ذخیره اندوخته قانونی و ممنوعیت تقسیم سود موهوم مستند به مواد ۲۳۸ و ۲۳۹ لایحه در راستای حسابداری پیشرفته و حفظ حقوق سایر ذی‌نفعان، تأکید بر بازپرداخت مطالبات شرکت در وهله نخست به هنگام انحلال و یا ورشکستگی شرکت مستند به ماده ۲۲۴ لایحه و درنهایت ماده ۵۸ قانون اداره تصفیه امور ورشکستگی در راستای تصفیه و پرداخت بدهی‌های تاجر به طلبکاران و ترجیح خدمه و کارگران بنگاه و همسر تاجر بر سایر طلبکاران، همگی به‌نوعی بر تحقق نظریه ذی‌نفعان در قانون تجارت و سایر قوانین تجاری اشاره دارند؛ زیرا به‌نوعی از حقوق اشخاص ثالث در جامعه حمایت می‌کنند.

یکی از مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی، شفافیت مالی در روابط تجاری است. این مهم از طریق مقررات بورس در نظام حقوقی ایران محقق می‌گردد. مفهوم اولیه نظارت بر شرکت‌های سهامی عام با قانون بازار اوراق بهادار در سال ۱۳۸۴ شکل گرفت و در ماده ۲ این قانون گام‌های مؤثری در جهت نظارت و نظام‌مندی مالی شرکت‌های پذیرفته‌شده در بورس در راستای حفظ حقوق ذی‌نفعان برداشته شد. سازمان بورس و اوراق بهادار به‌عنوان نهادی نظارتی و وضع‌کننده مقررات در جهت حمایت از سهام‌داران و گسترش شفافیت اقدام می‌نماید و با استفاده از ابزارهای قانونی مانند نظارت بر عملکرد نهادهای فعال در بازار سرمایه می‌تواند در تحقق مسئولیت اجتماعی نقشی مؤثر ایفا کند. همچنین مستند به بند ۶ ماده ۱ قانون یادشده، تشکل‌های خودانتظام نیز می‌توانند از نهادهای ناظر بر این امر باشند. ماده ۳۱ همین قانون ناشران را موظف کرده صورت‌های مالی خود را به سازمان ارائه کنند تا جهت اطلاع عموم منتشر شود که خود تضمین‌کننده اصل شفافیت است. بر اساس ماده ۳۶ نیز امکان دسترسی به دادرسی عادلانه برای همه ذی‌نفعان، اعم از سهام‌دار و غیرسهام‌دار در چارچوب رسیدگی‌های داوری فراهم شده است. به‌موجب ماده ۴۶ همین قانون، اشخاصی که بنابه موقعیت خود دارای اطلاعاتی هستند به حفظ اطلاعات در راستای

۴۶. البته اشخاص حقوقی بر اساس این قانون چنین حقی را دارند و علت چنین جواز، امکان بیشتر بازپرداخت و جذب سرمایه و فعالیت مولد اقتصادی است.

حفظ برابری سهام‌داران موظف شده‌اند که این امر موجب توازن در رقابت سالم در فضای سرمایه‌ای کشور می‌شود.^{۴۷} در ماده ۱۹ قانون یادشده، سازمان بورس اجازه دسترسی به اطلاعات شرکت با مجوز دادستانی کل کشور را یافته و ضمانت اجرای خودداری از ارائه اطلاعات در مواد ۴۳ و ۴۷ پیش‌بینی شده است. همچنین در قانون توسعه ابزارها و نهادهای مالی جدید به منظور تسهیل اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی، تضمین‌هایی در جهت حقوق سهام‌داران مقرر شده، از جمله در ماده ۱۳ آمده است مدیران شرکت‌های سهامی باید دارای صلاحیت ویژه‌ای باشند که شرایط آن در آیین‌نامه مصوب ۱۳۹۰ هیئت وزیران مشخص شده است. در ماده ۱۵ این قانون نیز به ضرورت پرداخت سود به موقع سهام تأکید شده و تضمین‌هایی برای آن مقرر گردیده است. همچنین در آیین‌نامه نظام راهبری شرکتی بورس اوراق بهادار تهران، نهادهای متولی مکلف به انجام تلاش‌های مقدماتی در راستای شفافیت، مؤلفه‌های آن و درنهایت تضمین مسئولیت اجتماعی در محور سهام‌داری شده‌اند.

در قوانین محیط زیستی در ماده ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست نیز اشاراتی به مسئولیت اجتماعی در حوزه محیط زیست شده است. این ماده قانونی، آلودگی محیط زیست را ممنوع اعلام می‌کند. در ماده ۲ قانون حفاظت از دریا و رودخانه‌های مرزی از آلودگی با مواد نفتی مصوب ۱۳۵۴، آلودگی رودخانه‌های مرزی و آب‌های سرزمینی به هر وسیله‌ای ممنوع و مجازات آن حبس از ۶ ماه تا دو سال و یا جزای نقدی پیش‌بینی شده است. ماده ۲ آیین‌نامه اجرایی نحوه جلوگیری از آلودگی‌های صوتی نیز هرگونه آلودگی صوتی را ممنوع نموده است. مواد ۱۵ و ۱۶ قانون مدیریت پسماند مصوب ۱۳۸۳، در راستای تحقق اصل ۵۰ قانون اساسی، کلیه شرکت‌ها و اشخاص را به رعایت مواد این قانون مکلف کرده است، و اشخاصی که پسماند ویژه تولید می‌کنند ملزم به محدود کردن پسماند شده‌اند. همچنین در باب نحوه حمل و دفع و تخلیه پسماندها نیز الزاماتی مقرر شده است.^{۴۸} در ماده ۶۱ قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور بر توسعه پایدار تأکید گردیده و در این راستا

۴۷. سهرابی و تفتی، پیشین، ص ۳۵

۴۸. نوری یوشانلوئی و جوهر، پیشین، ص ۶۲۱

به نوسازی شبکه‌های آبرسانی، ارتقای شاخص بهره‌وری مصرف آب در حوزه کشاورزی، مصرف بهینه سموم و کود شیمیایی و توسعه کشت ارگانیک، نوسازی ماشین‌آلات کشاورزی و ترویج استفاده از کودهای ارگانیک تأکید شده است.

در ایران مفهوم توسعه پایدار به لحاظ عملیاتی با تشکیل کمیته ملی توسعه پایدار در سال ۱۳۷۳ در جهت سیاست‌گذاری و هماهنگی برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی با در نظر گرفتن ضوابط زیست‌محیطی شورای عالی حفاظت محیط زیست و نمایندگان دولتی و غیردولتی تأکید شده^{۴۹} و در سطح ملی، نمونه‌هایی برای تعارض اجرای پروژه‌های اقتصادی با الزامات زیست‌محیطی جامعه وجود دارد که نمونه بارز آن دریاچه ارومیه است. ایجاد تعادل میان حقوق محیط‌زیست و توسعه اقتصادی، مطلوب‌ترین شیوه حفاظت از دریاچه ارومیه است.^{۵۰} همچنین در حوزه سرمایه‌گذاری در بیشتر نظام‌های قانونی، عنوان ارزیابی آثار محیط‌زیستی^{۵۱} وجود دارد و منظور از آن شناسایی آثاری است که یک پروژه بر محیط زیست وارد می‌کند. در ایران این اقدام برای پروژه‌های توسعه‌ای به‌وسیله صورت‌جلسه‌ای از سوی شورای عالی حفاظت از محیط زیست مقرر و لازم‌الاجرا شد. همچنین از بند «الف» ماده ۱۹۲ قانون برنامه پنجم توسعه ضرورت این مسئله قابل دریافت است. شورای عالی حفاظت از محیط زیست نیز در سال ۱۳۹۰ مصوبه‌ای در جهت طرح‌ها و پروژه‌های مشمول مطالعات ارزیابی محیط زیستی ارائه نمود. در بند «ج» ماده ۱ آیین‌نامه ارزیابی تأثیرات زیست‌محیطی، طرح‌ها و پروژه‌های بزرگ تولیدی، خدماتی، عمرانی مصوب ۱۳۹۰، ارزیابی تأثیرات محیط زیستی را به‌عنوان گزارش مطالعاتی تبیین نموده است و در ماده ۲ مجریان طرح‌ها را به ارائه این گزارش در مرحله امکان‌سنجی مکلف کرده و بر اساس ماده ۷ آیین‌نامه یادشده، سازمان محیط‌زیست حق پیشنهاد اصلاحی و بهسازی در پروژه‌ها و نیز مخالفت با آنها را دارد. لذا بر اساس مصوبات پیش‌گفته، شورای عالی حفاظت از محیط زیست، پیشنهاددهندگان را به ارزیابی آثار زیان‌بار زیست‌محیطی پروژه متعهد کرده

۴۹. مهرباب داراب‌پور و محسن عبداللهی و رضا اسلامی و باقر شاملو و محمدحسین رمضانی قوام‌آبادی، اصول و مبانی حقوق تجارت بین‌الملل، (تهران: گنج دانش، چ ۱، ۱۳۹۷)، ص ۱۶۸.

۵۰. حجت سلیمی ترکمانی، «حقوق بین‌الملل توسعه پایدار: از آرمان تا واقعیت»، دانشنامه حقوق اقتصادی، ش ۲ (۱۳۹۱)، ص ۶۷.
51. Environmental Impact Assessment (EIA)

است (مصوبه شماره ۴۵۸۸۰/۱۴۴۴۷۹ مورخ ۱۳۹۰). در قراردادهای نفتی بالادستی ایران، پیمانکار مکلف به پیشگیری از نشت نفت و مواد شیمیایی و پاک‌سازی در صورت وقوع و به حداقل رساندن پسماند و تصفیه آن با روش‌های سازگار با محیط زیست شده است. همچنین در زمینه بررسی و ارزیابی آثار اجتماعی پروژه‌ها در پیوست مصوب شورای عالی حفاظت از محیط زیست آمده است که پیشنهاددهنده باید آثار منفی پروژه بر محیط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در هر مرحله را ارزیابی نماید^{۵۲}. با این حال، در ایران به دلیل شرایط بسته اقتصادی و حجم اندک سرمایه‌گذاری خارجی، شواهدی که سطح استانداردهای زیست‌محیطی در برابر سرمایه‌گذاران خارجی را نشان دهد وجود ندارد و بر فرض وجود استانداردهای پایین، سرمایه‌گذاران به دلیل موانع موجود، رغبتی به سرمایه‌گذاری در ایران ندارند^{۵۳}.

ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی در بخش تعزیرات، تهدید علیه بهداشت عمومی را جرم‌انگاری کرده که شاید بارقه‌هایی از رعایت مسئولیت اجتماعی را بتوان از آن تصور نمود. لذا یکی از بسترهای مناسب اعمال مسئولیت اجتماعی در چارچوبی حقوقی و تضمین‌های سخت حقوقی به‌ویژه در زمینه محیط‌زیست، ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی است. در این ماده مقرر شده است هر اقدامی که بهداشت عمومی را تهدید نماید، اعم از هرگونه آلودگی محیط زیستی، منجر به مجازات حبس برای خاطی می‌شود. این ماده بستر مناسبی است برای جلوگیری از صناعی که آلودگی زیست‌محیطی ایجاد می‌کنند؛ لذا با این ماده، مسئولیت اجتماعی از منظر کیفری تضمین می‌شود.

در قانون تشویق و حمایت از سرمایه‌گذاری خارجی به‌عنوان مهم‌ترین قانون حوزه سرمایه‌گذاری، کوچک‌ترین اشاره‌ای به مسئولیت اجتماعی سرمایه‌گذار نشده است و تنها از برخی قیود می‌توان این وظیفه را به‌طور ضمنی برداشت کرد. برای نمونه، ماده ۲ این قانون، پذیرش سرمایه‌گذاری خارجی را محدود به هدف آبادی و توسعه صنعتی دانسته و یا در ماده

۵۲. سید نصرالله ابراهیمی و مونا آقاسیدجعفرکشفی، «شناسایی و ارزیابی پیامدهای زیست‌محیطی، اجتماعی، ایمنی، امنیتی و بهداشتی (ESHIA) پروژه‌های بالادستی صنعت نفت و گاز»، حقوق تطبیقی، ش ۱ (۱۳۹۵)، ص ۹.

۵۳. علی غلامپور، «تأثیرات جهانی‌شدن اقتصاد بر نقش دولت در اقتصاد سیاسی محیط زیست در کشورهای درحال توسعه: مورد ایران»، سیاست، ش ۴ (۱۳۸۶)، ص ۱۲۸.

۹ همان قانون، امکان سلب مالکیت برای منافع عمومی برای دولت‌ها مجاز شده است. این دو مقرر را به‌نوعی در مرحله اجرا می‌توان در راستای تضمین منافع اجتماعی تفسیر کرد، لیکن نمی‌توان با مفهوم نوین مسئولیت اجتماعی منطبق دانست. لذا این قانون بیشتر نشان از ذوق یک کشور در حال توسعه برای جذب سرمایه‌گذار خارجی و تسهیل شرایط آن دارد و همان‌طور که از عنوان قانون برمی‌آید بیشتر در پی تضمین منافع سرمایه‌گذار است تا منافع اجتماعی حاصل از سرمایه‌گذاری. در ماده ۴۴ قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی نیز می‌توان بارقه‌هایی از مسئولیت اجتماعی در حوزه سرمایه‌گذاری را مشاهده کرد. بر اساس این ماده، هرگونه تبانی میان اشخاص که منحل رقابت باشد اعم از تعیین قیمت، تحدید تولید، الزام به انعقاد معامله، موکول کردن آثار قرارداد به شرایطی که به قرارداد مرتبط نیست، تقسیم بازار کالا یا خدمت بین دو یا چند نفر، و محدود کردن دسترسی به بازار ممنوع شده است. ماده ۴۵ در راستای تعیین محدوده اعمال مخالف رقابت نیز مصادیقی از جمله، احتکار، قیمت‌گذاری تبعیض‌آمیز، تبعیض در شرایط معامله، قیمت‌گذاری تهاجمی، اظهارات گمراه‌کننده، مداخله در امور داخلی بنگاه رقیب، سوءاستفاده از وضعیت مسلط اقتصادی و محدود کردن قیمت فروش مجدد را ممنوع اعلام کرده است. در بند «ج» ماده ۷ قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور نیز هرگونه تبلیغات کالا و خدمات آسیب‌رسان به سلامت ممنوع شده است. همچنین در بند «ج» ماده ۶۵ این قانون، سازمان مناطق آزاد موظف شده است که حداقل یک درصد از وصول عوارض ورود و صدور کالاها و خدمات این مناطق را از طریق نهادهای حمایتی به محرومان و بومیان این مناطق اختصاص دهد. در قانون کار به‌طور مستقیم از این مسئولیت سخنی به میان نیامده، لیکن رعایت رفتارهای مسئولانه در برابر کارگران خود در مسئولیت اجتماعی نقش دارد که در دو ماده ۱۷۱ و ۱۸۴ قانون کار نکاتی در این باب ذکر شده است. در ماده ۱۷۲ قانون یادشده نیز منع کار اجباری آمده و ماده ۱۴۹ کارفرمایان را به تأمین مسکن مناسب متعهد می‌کند. ماده ۱۵۵ این قانون کارگاه‌ها را متعهد کرده است با نظارت وزارت کار و امور اجتماعی به سوادآموزی بزرگسالان بپردازند^{۵۴}. در نهایت، همان‌طور که محققان نیز اشاره کرده‌اند در

مواد ۱۵، بند «ز» ماده ۳۷، تبصره‌های ۱ و ۲ ماده ۳۷ قانون نظام صنفی که به فعالیت‌های صنفی اشاره می‌کند نیز می‌توان بارقه‌هایی از ظهور مسئولیت اجتماعی را دید.^{۵۵}

۲.۳. موازین نرم حقوقی تضمین‌کننده مسئولیت اجتماعی

۲.۳.۱. موازین و قواعد نرم داخلی

با توجه به عدم شناسایی مسئولیت اجتماعی به‌عنوان یک چارچوب جدید حقوقی در کنار مسئولیت مدنی و کیفری، موازین نرم به‌عنوان یکی از چارچوب‌های بین‌المللی و متعارف در کشورهای مختلف، هنوز در نظام حقوقی ایران نتوانسته است تحکیم حقوقی یابد. با وجود این، برخی اقدامات حقوقی در زمینه مسئولیت اجتماعی صورت پذیرفته است؛ از جمله آنها تدوین استانداردهای مسئولیت‌پذیری اجتماعی از سوی مؤسسه استاندارد^{۵۶}، تدوین برنامه ملی توسعه (کار شایسته) از سوی وزارت کار و امور اجتماعی، تدوین و تصویب آیین‌نامه حاکمیت شرکتی در سازمان بورس و اوراق بهادار و تدوین لایحه‌ای در وزارت رفاه به‌منظور اخذ مالیات بیشتر از صنایع و بنگاه‌های آلوده‌کننده است. لیکن در هیچ‌یک از مواد قانونی مقررۀ صریحی در خصوص حاکمیت شرکتی و مسئولیت اجتماعی تبیین نشده است، ولی از روح برخی از مواد می‌توان وجود چنین اصلی را برداشت کرد.^{۵۷} یکی از قوانین جدیدی که اخیراً تصویب شده و رویکرد حقوق نرم را درپیش گرفته، قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶ است که حدود مجاز انتشار آلاینده‌ها را مشخص کرده است. در این قانون حدود مجاز انتشار آلاینده‌ها تبیین شده و در ماده ۵ این قانون شرکت‌های خودروسازی مکلف به گارانتی خودرو تا دو سال یا ۴۰ هزار کیلومتر و تعویض قطعاتی که با انتشار آلاینده‌گی ارتباط دارد به صورت رایگان شده‌اند که نوعی ضمانت اجرای تشویقی مبتنی بر حقوق نرم است.

۲.۳.۲. موازین نرم بین‌المللی

یکی از بسترهای مهم نرم بین‌المللی مسئولیت اجتماعی، اصول راهنمای سازمان

۵۵. پنداشته‌پور، پیشین، ص ۹۵.

56. Social Accountability 8000

۵۷. سهرابی و تفتی، پیشین، ص ۲۵.

همکاری و توسعه اقتصادی است^{۵۸} که با توجه به عدم الحاق ایران به این سازمان، از چارچوب موضوعی خارج می‌شود. لیکن با توجه به عضویت ایران در سازمان ملل متحد، موازین نرمی چون گلوبال کامپکت^{۵۹} را که مقررکننده قواعدی در باب رعایت موازین اجتماعی از سوی کشورها و شرکت‌ها است، می‌توان از جمله موازین نرم توصیه‌ای بین‌المللی در باب مسئولیت اجتماعی دانست. در این سند که تاکنون ۱۵۷ کشور و ۱۲۰۸۴ شرکت و سازمان مردم‌نهاد به آن ملحق شده و تعهد کرده‌اند که بر اساس آن عمل نمایند، توصیه‌هایی مقرر شده است. این سند دارای ۱۰ اصل است و از شرکت‌ها تقاضا شده است که در حوزه زیست‌محیطی رویکرد پیشگیرانه داشته باشند و در حوزه فناوری‌های دوستدار محیط زیست فعال باشند. این سند به آغازکننده فرایند وضع ضوابط و قواعد بین‌المللی در حوزه مسئولیت اجتماعی تعبیر می‌شود و موجب ارتقای سطح آگاهی بنگاه‌های تجاری در زمینه حقوق بشر و محیط‌زیست و تقویت ارتباط بین شرکت‌ها و سازمان‌ها می‌گردد. در این سند فقط هفت نهاد خصوصی از ایران ملحق شده‌اند که آخرین آن شرکت بهین تکنولوژی است^{۶۰}. البته در میان نهادهای خصوصی عضو این سند، مؤسسه خیریه محک از موفق‌ترین نهادهای خصوصی بوده که علی‌رغم اینکه مؤسسه‌ای مردم‌نهاد و خیریه شمرده می‌شود توانسته است در اولین پروژه مسئولیت اجتماعی با موضوع ایجاد و راه‌اندازی مرکز پذیرهنویسی سلول‌های بنیادی خون‌ساز به‌عنوان پروژه مشترک با بنگاه‌های اقتصادی، در سال ۲۰۱۸ نشان طلای انجمن بین‌المللی مدیریت پروژه^{۶۱} را در بخش پروژه‌های توسعه پایدار دریافت کند^{۶۲}.

یکی از زمینه‌های اجرای ضوابط بین‌المللی نرم، معاهدات سرمایه‌گذاری است. تعهدات اساسی مندرج در معاهدات سرمایه‌گذاری کلاسیک از مفاد قانونی موجود در معاهدات دوجانبه «دوستی، تجارت و حمل و نقل»^{۶۳} که در دوره استعمار منعقد شده بود سرچشمه

58. Organisation for Economic Co-Operation and Development (OCED)

59. The United Nations Global Compact

60. <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/participants/141500-Behin-Technology>

61. International Project Management Association (IPMA)

62. <https://www.ipma.world/the-5th-international-congress-on-corporate-social-responsibility-mahak-feb-25th-2019/>

63. Friendship, Commerce and Navigation (FCN)

گرفته است.^{۶۴} این اسناد در پی حمایت از سرمایه‌گذار بود و به منافع اجتماعی کشور میزبان هیچ توجهی نداشت که البته این روند در سال‌های اخیر تغییر کرده است و مسئولیت اجتماعی به‌عنوان یک تعهد نرم برای سرمایه‌گذار در اغلب معاهدات سرمایه‌گذاری قید می‌شود. در نظام معاهدات سرمایه‌گذاری ایران دو دوره تاریخی وجود دارد: دوره نخست، معاهدات سرمایه‌گذاری با مضامین و منطق کلاسیک حقوق سرمایه‌گذاری بین‌المللی و در جهت حمایت از سرمایه‌گذار است که تا میانه دهه ۹۰ این معاهدات ادامه داشت. دوره دوم، معاهدات سرمایه‌گذاری با تحولی بنیادین با کمی تأخیر اما هم‌راستا با جنبش جهانی معاهدات سرمایه‌گذاری روبرو شد و توازن میان حقوق کشور میزبان و حقوق سرمایه‌گذار و دغدغه‌های اجتماعی و زیست‌محیطی برقرار گردید. با این حال در برخی از معاهدات دوره کلاسیک، قیودی مانند نظم عمومی، بهداشت و اخلاق عمومی به‌عنوان مبنایی برای چشم‌پوشی از رفتار بدون تبعیض معرفی شده‌اند (موافقت‌نامه تشویق و حمایت متقابل از سرمایه‌گذاری بین جمهوری اسلامی ایران و دولت جمهوری فدرال آلمان: ۱۳۸۲) که البته گسترش دامنه این مصادیق به مسئولیت اجتماعی بسیار دشوار می‌نماید. زیرا به‌رغم وجود این شروط، اتخاذ هر سیاستی که منافع سرمایه‌گذار را تحت تأثیر قرار دهد ممکن است دولت را با خطر از دست دادن میلیون‌ها دلار به علت نقض معاهده روبرو کند. همچنین قدرت مالی و دانش حقوقی شرکت‌های سرمایه‌گذاری با توجه به تجربه زیاد، و نیز کم‌تجربگی سیاستمداران ایرانی و عدم آشنایی به حقوق بین‌الملل و دسترسی نداشتن به وکلا و قضات مجرب و متخصص در حقوق بین‌الملل و به تبع آن، ترس از طرح دعوی از سوی سرمایه‌گذاران و ناتوانی در پرداخت خسارت‌های کلان در حوزه سرمایه‌گذاری، عامل دیگری در شکست در مراجع رسیدگی بین‌المللی می‌گردد و این موارد به تجربه‌های ناموفقی در داوری‌ها منجر شده است. برای مثال، دیوان داوری ایران و آمریکا بر سر پرونده فلیپس داج، با اینکه از نگرانی‌های مالی، اقتصادی و اجتماعی ایران باخبر بود، اما با این همه، خواننده (ایران) را از پرداخت غرامت به فلیپس داج معاف نکرد^{۶۵} یا در پرونده تیپتس،

64. Rudolf Dolzer; Ursula Kriebaum & Christoph Schreuer, *Principles of International Investment Law*, (London: Oxford University Press, 2012), P. 6.

65. Phelps Dodge, 10 Iran-US CTR 130 [22].

ابت، مکارتنی، استراتن و شرکت مهندسی مشاور تامز افا ایران و دیگران، دیوان داوری ایران و امریکا به صراحت قصد حمایت از کارگران را رافع مسئولیت نمی‌داند؛^{۶۶} به این ترتیب، این نگرانی ایجاد می‌شود که در طی مذاکرات و انعقاد موافقت‌نامه‌های سرمایه‌گذاری و داوری‌های سرمایه‌گذاری، به کرامت انسان و حقوق بنیادین کشور ایران توجه نمی‌شود. همچنین در پرونده فیلیپ به طرفیت دولت ایران و در قضیه استارت هاوزینگ به طرفیت ایران، رویکرد کلاسیک و حمایت افراطی از منافع سرمایه‌گذار در برابر منافع دولت میزبان به وضوح مشهود است.^{۶۷} البته مراجع رسیدگی کننده در برخی موارد مانع سوءاستفاده دولت‌ها از استناد به جنبه‌های غیراقتصادی به جهت نقض عهدنامه‌ها شده‌اند. برای مثال، در اختلاف بین دولت جمهوری اسلامی ایران و امریکا که به دنبال توقیف برخی از دارایی‌های ایران، در دیوان بین‌المللی دادگستری به سال ۱۳۹۵ مورد رسیدگی قرار گرفت، دولت امریکا با این استدلال که ماده ۲۰ عهدنامه مودت و روابط اقتصادی و حقوق کنسولی میان ایران و امریکا مورخ ۱۹۵۵ میلادی مانع از آن نخواهد بود که آن دولت اقدامات ضروری مغایر عهدنامه را که برای حفظ صلح و امنیت بین‌المللی و منافع اساسی امنیتی لازم است انجام دهد و بر همین اساس خواستار آن شد تا دیوان نسبت به صدور قرار عدم صلاحیت اقدام نماید که اعضای دیوان به اتفاق آرا این ایراد و اعتراض دولت امریکا را مورد پذیرش قرار ندادند.^{۶۸}

در معاهدات دوره مدرن که عمدتاً به دلیل رفع تحریم‌ها در دوره پساجرام منعقد شد، به شکلی مشابه در مقدمه معاهده بیان شده است که هدف از این معاهدات سرمایه‌گذاری، توسعه پایدار حیاتی و تلاش برای تضمین سازگار و تسهیل سرمایه‌گذاری به منظور حمایت از سلامت، ایمنی، محیط زیست و تشویق به حقوق کار به رسمیت شناخته شده داخلی و بین‌المللی، حمایت از سرمایه‌گذاری که به توانمندی اقتصادی طرفین معاهده منجر شود،

۶۶. محمدصادق تیموری؛ لعیا جنیدی؛ محمد صفری و رضا عباسیان، «سلب مالکیت غیرمستقیم سرمایه‌گذاران خارجی؛ جستاری در حقوق ایران و بین‌الملل»، پژوهش حقوق خصوصی، ش ۴ (۱۳۹۶)، ص ۲۵.

۶۷. رحیم باغبان و محمدجعفر قنبری جهرمی و محمود باقری، «جنبه‌های حمایتی حقوق ایران در مورد سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و مطالعه تطبیقی با استانداردهای بین‌المللی»، تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، ش ۳ (۱۳۹۶)، ص ۱۳.

68. Certain Iranian Assets Islamic Republic of Iran v. United States of America, Preliminary Objections, Judgment, I.C.J.Reports, (2019), PP. 20-41.

توازن کلی بین حقوق و تعهدات سرمایه‌گذار و دولت میزبان (نه صرفاً حمایت از حقوق سرمایه‌گذار)، عزم پیشگیری و مبارزه با فساد و رشوه در همکاری‌های جهانی، ارتقای حقوق مصرف‌کننده و سرمایه‌گذاری و تشویق مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها است (موافقت‌نامه تشویق حمایت متقابل از سرمایه‌گذاری بین ایران و دوک‌نشین اعظم لوگزامبورگ: ۱۳۹۸، دولت جمهوری چک اسلواک: ۱۳۹۵، دولت جمهوری چک: ۱۳۹۸). در بند ۵ ماده ۱ موافقت‌نامه ایران و ژاپن، بر کمک مؤثر بر اقتصاد دولت میزبان از طریق سرمایه‌گذاری در فعالیت‌های اساسی کسب و کار و سازمان‌های تحقیق و توسعه غیرانتفاعی تأکید شده است (موافقت‌نامه تشویق و حمایت متقابل از سرمایه‌گذاری بین ایران و ژاپن: ۱۳۹۵). همچنین در تمامی این معاهدات، مسئولیت اجتماعی با سیاست نرم تشویقی و صرفاً تعهدی برای دولت‌های طرف معاهده در نظر گرفته شده و در نهایت ضمانت اجرای موردنظر، درخواست یا دعوت به مذاکره است (ماده ۸ موافقت‌نامه تشویق و حمایت متقابل از سرمایه‌گذاری بین دولت جمهوری اسلامی ایران و دولت جمهوری متحده تانزانیا: ۱۳۹۵)؛ لذا همان‌طور که ملاحظه می‌شود این تعهدات بدون ضمانت اجرای مشخص یا در نهایت تشویق و درخواست به مذاکره است. تمام این معاهدات ماهیت نرم و غیرالزام‌آور مقررات مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها را تصدیق می‌کنند و همه رویکرد «بیشترین تلاش» را برای تشویق و ارتقای این مسئولیت‌ها به کار می‌برند. به علاوه، طرح دعوا در قبال مقررات مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها در داوری‌های میان سرمایه‌گذار و دولت و نیز دولت و دولت مجاز نیست.

۴. موانع، چالش‌ها و راهکارها

۴.۱. جدید و نو بودن

یکی از دلایل توسعه‌نیافتگی مسئولیت اجتماعی در نظام حقوق ایران، جدید بودن مباحث مربوط به این مسئولیت است. نو بودن این مسئولیت به عدم شناخت عموم مردم از حقوق خود در مقابل شرکت‌هایی است که در قلمرو زندگی آنها فعالیت می‌کنند. اگر مردم بدانند که مناطق طبیعی خود را در اختیار این شرکت‌ها قرار داده‌اند و در مقابل شرکت متعهد است که فرضاً بخشی از منابع تولیدی‌اش را به ساخت زیربناها و توسعه آموزش و ایجاد امنیت و حفظ محیط زیست و مسائلی از این قبیل اختصاص بدهد، مطالبه‌محور می‌شوند و

فرهنگ حقوقی شکل می‌گیرد و چه بسا این مسئولیت با ضمانت اجرای سختگیرانه‌تر از سایر مسئولیت‌ها بر بنگاه‌های تولیدی و تجاری تحمیل شود؛ زیرا آینده و امنیت تجاری آنها در گرو رعایت این تعهد است. در همین راستا، وظیفه رسانه‌ها و متولیان فرهنگ و مراجع قانونی سازمان‌های مردم‌نهاد، بسیار مؤثر و از نگاه جامعه‌شناسی قابل بررسی است. همان‌گونه که محققان نیز اشاره کرده‌اند انتقال قدرت از ساختار عمومی به حوزه خصوصی (خصوصی‌سازی) توان دولت‌ها در کنترل شرکت‌های فراملی را کاسته و این از محدودیت‌های پیش رو در اغلب کشورهای درحال توسعه است.^{۶۹} لیکن به عقیده نویسندگان، دولت در ترویج مسئولیت اجتماعی، نه تنها نقش نظارتی و حاکمیتی، بلکه نقش تصدی‌گری هم دارد؛ زیرا اقتصاد ایران بر پایه‌های اقتصاد دولتی بنا شده است و حتی پس از اجرای اصل ۴۴ و خصوصی‌سازی، دولت به صورت مستقیم و غیرمستقیم در اقتصاد کشور جزو بازیگران اصلی است. بنابراین در درجه اول دولت به‌عنوان یک متصدی باید مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی را در تجارت رعایت کند. از منظر حاکمیتی نیز لازم است سیاست‌های ترویجی، تشویقی، تنبیهی و حمایتی را اعمال و نقش تسهیل‌گر و تنظیم‌کننده قوانین آسان‌گیرانه داشته باشد.

۲.۴. عدم تنظیم موازین نرم مسئولیت اجتماعی

رویه اغلب کشورهای سرمایه‌پذیر این است که مفاد مسئولیت اجتماعی شرکت را به صورت یک تعهد نرم در قوانین خود وارد نمایند و این قواعد اغلب به صورت تشویقی و داوطلبانه است. همچنین شرکت‌ها در این کشورها متعهد به تنظیم قواعد خودانتظام برای ترویج مسئولیت اجتماعی شده‌اند. این اتفاق در قوانین ایران یافت نمی‌شود. شناسایی مسئولیت اجتماعی به‌عنوان یک مسئولیت در کنار مسئولیت کیفری و مدنی هم اقدامی صحیح به‌نظر نمی‌رسد، زیرا همان‌طور که بیان شد، در این مسئولیت هدف پذیرفتن مسئولیت است تا پاسخگویی صرف؛ لذا بایستی این مسئولیت به حدی تعالی و رشد یابد که بنگاه‌های تجاری عهده‌دار آن شده، آن را به‌عنوان یک مؤلفه مهم و مؤثر در بازار مدیریت

۶۹ سید یاسر ضیایی و محسن لطفی گم‌سای، «مسئولیت اجتماعی شرکت‌های فراملی: فرصت‌ها و چالش‌ها»، پژوهش‌های حقوقی، ش ۲۰، (۱۴۰۰)، ص ۲۶۹.

کنند. بهترین روش مدیریت این مسئولیت، تبیین آن به‌وسیلهٔ بنگاه‌های تجاری است؛ به شکلی که آن را به‌عنوان یک سیاست حاکمیتی در ادارهٔ بنگاه خودشان به‌کار گیرند. باید توجه داشت که ایجاد یک فرهنگ حقوقی الزام‌آور همیشه از طریق تضمین‌های کیفری و مدنی میسر نیست؛ به‌ویژه در فضاهاى تجارى و سرمایه‌گذارى که آزادى اشخاص موجب رشد و توسعه می‌شود. لذا باید به‌جای ضمانت اجراهای حاوی تنبیه، از سیاست‌های تشویقی بهره برد. به‌نظر می‌رسد لایحهٔ قانون تجارت که هنوز به مرحلهٔ تصویب نهایی نرسیده است، بستر مناسبی برای ورود ضوابط کلی مسئولیت اجتماعی و قراردادن مشوق‌ها و قواعد نرم برای شرکت‌هایی باشد که ضوابط مسئولیت اجتماعی را رعایت نموده‌اند. همچنین در وضعیت فعلی اقتصاد ایران، دولت باید در راستای تحکیم مسئولیت اجتماعی، قوانین و آیین‌نامه‌هایی را در خصوص رقابت سالم، شفافیت ارتباطات و پایبندی به قرارداد که منجر به تسهیل مسئولیت اجتماعی می‌گردد وضع نماید. یکی از اقدامات دیگری که در ایران از سوی وزارت رفاه و تأمین اجتماعی باید دنبال شود، تدوین لایحهٔ مالیات رفاه اجتماعی است. به‌موجب این لایحه باید از صاحبان صنایعی که عوارضی مانند بیماری، نقص عضو، حوادث و سوانح داشته باشند مالیات بیشتری دریافت شود و این مالیات صرف رفاه اجتماعی شود و سیاست‌های تشویقی مثل معافیت مالیاتی برای ایجاد سطحی از اشتغال یا اختصاص سرمایه برای آموزش نیروهای بومی، مراقبت و بازبانی محیط زیست و فضای سبز، افزایش و رشد تعالی کارکنان به بالاتر از حداقل‌های قانونی از طریق تنظیم مقررات نرم انجام شود. به تعبیری در مقولهٔ مسئولیت اجتماعی، نخست باید حداقل‌های قانونی به نحو متمرکز و دقیق مشخص شود و برای سطح بالاتر از آن که به‌نوعی اقدامات بشردوستانه است مشوق‌های قانونی به شکل قواعد نرم مقرر گردد تا بنگاه‌های خصوصی را به سمت آن سوق دهد. این حقوق نرم با مبانی حقوق داخلی تطابق دارد. در معرفی نمونه‌های استفاده از حقوق نرم در ایران، می‌توان به اساسنامهٔ نمونهٔ صندوق سرمایه‌گذاری در سهام، اساسنامهٔ نمونهٔ صندوق سرمایه‌گذاری شاخصی، اساسنامهٔ نمونهٔ صندوق سرمایه‌گذاری زمین و ساختمان که از سوی سازمان بورس و اوراق بهادار تدوین شده و نیز به نظریات مشورتی

اداره کل حقوقی و تدوین قوانین قوه قضاییه اشاره کرد.^{۷۰} با این حال، در برخی حوزه‌ها برای ترویج مسئولیت اجتماعی شرکتی، فقط به اجرای داوطلبانه آن نمی‌توان قناعت کرد. به نظر می‌رسد باید قواعد و مقررات برای جبران عقب‌ماندگی محیط زیستی و استانداردهایی برای تضمین منافع عمومی وضع گردد؛ زیرا بنگاه‌های اقتصادی در ایران حداقل استانداردها را برای حفظ حقوق ذی‌نفعان رعایت نمی‌کنند و لذا انتظار انجام فعالیت‌های داوطلبانه آرمانی است.^{۷۱}

۳.۴. تعارض با اصول و ضوابط سرمایه‌گذاری بین‌المللی

ایران به‌عنوان دولت میزبان با چالش‌هایی چون وجود معاهدات سرمایه‌گذاری خارجی، تعهد و شرط ثبات در موافقت‌نامه‌های سرمایه‌گذاری خارجی، وجود استانداردهای حداقلی رفتار با بیگانگان در تعهدات سرمایه‌گذاری بین‌المللی، روبه‌رو است.^{۷۲} همچنین نادیده انگاشتن انتظارات مشروع سرمایه‌گذاران ممکن است موجب مسئولیت دولت گردد. اصولاً سرمایه‌گذاری در هر زمینه‌ای به‌ویژه در یک کشور خارجی مستلزم آن است که سرمایه‌گذار اطمینان خاطر پیدا کند که سرمایه‌گذاری وی نه‌تنها خطری برای سرمایه وی به‌دنبال نخواهد داشت، بلکه سودآور نیز خواهد بود. از این موضوع تحت عنوان انتظارات مشروع سرمایه‌گذار یاد می‌شود؛ به آن معنا که سرمایه‌گذاران عموماً خواهان ثبات اقتصادی، سیاسی و تقنینی هستند و انتظار دارند دولت میزبان بی‌جهت و ناروا، انتظارات و اتکای مشروع آنها را نقض نکند.^{۷۳} از طرفی از منظر سرمایه‌گذاری، کشورهای در حال توسعه‌ای چون ایران به‌علت ترس از جبران خسارت، ممکن است از قانونمند کردن فعالیت‌های اقتصادی سرمایه‌گذاران در موضوعات اجتماعی و زیست‌محیطی اجتناب نمایند و بنابراین از شکایات ناشی از اجرای مقررات اجتماعی و زیست‌محیطی واهمه دارند. تجربه دولت‌های دیگر نیز در

۷۰. محسنی و جوهر، پیشین، ص ۱۰۳.

۷۱. علیرضا امیدوار، «ترویج مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها، تکمیل‌کننده و جایگزین سیاست‌ها و وظایف دولت (سیاست‌گذاری حکومت در ترویج مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها)»، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، ش ۱ (۱۳۸۷)، ص ۶۴.

۷۲. ضیائی، پیشین، ص ۲۶۹.

۷۳. محمدعلی بهمنی و نجمه تقوی، «حمایت از انتظارات مشروع سرمایه‌گذار و چالش‌های فراروی آن در حقوق بین‌الملل سرمایه‌گذاری»، تحقیقات حقوقی، ش ۷۴ (۱۳۹۵) ص ۱۴۵.

زمینه تنظیم قوانین حفاظت از منافع اجتماعی و زیست‌محیطی مؤید این ترس و واکنش است.^{۷۴} اما با توجه به اینکه کشور ایران یکی از کشورهای نفت‌خیز و دارای منابع تجدیدناپذیر است، حفاظت از این منابع در سرمایه‌گذاری‌ها یکی از مهم‌ترین اقدامات دولت‌ها به‌شمار می‌رود. حال تصور کنید دولت ایران با استناد به شرط مسئولیت اجتماعی ناگزیر از انجام اقداماتی است که آن اقدامات مغایر با معاهده و به تبع آن، انتظارات مشروع سرمایه‌گذار است. بدیهی است هریک از طرفین خود را ذی‌حق دانسته، طرف مقابل را مسئول قلمداد می‌نماید. برای مثال در قضیه *سالوکا*، دیوان داوری بارها بر این نکته تأکید داشته که «هیچ سرمایه‌گذاری نمی‌تواند به نحو معقولی انتظار داشته باشد که شرایط غالب در زمان ایجاد سرمایه‌گذاری به‌طور کلی بدون تغییر باقی بماند»^{۷۵}. به‌نظر می‌رسد راهکار مقابله با این چالش آن است که وکلا و حقوق‌دان دولتی باید انتظارات نقض‌شده سرمایه‌گذار خارجی را در برابر نفع عمومی دنبال‌شده به‌وسیله دولت ایران مورد استناد قرار دهند و رویکرد مراجع رسیدگی‌کننده را به سوی نوعی تعادل و توازن میان انتظارات مشروع سرمایه‌گذار خارجی و اقدام برخلاف مفاد معاهده سوق دهند. همچنین چنانچه دولت اولاً اثبات نماید آن اقدام در راستای حفاظت از منافع امنیتی‌اش بوده و ثانیاً اقدام با تهدیدی که آن امنیت را به مخاطره انداخته است تناسب دارد، می‌تواند ضمن دفاع از منافع اجتماعی خود، در مرحله رسیدگی مرجع رسیدگی‌کننده را قانع نمایند. با این حال، همان‌طور که محققان نیز اشاره نموده‌اند، در عمل از آنجایی که استناد به مسئولیت اجتماعی ممکن است تنش‌های دیپلماتیک میان دولت‌های سرمایه‌فرست و دولت‌های سرمایه‌پذیر را افزایش دهد و امکان موفقیت طرح دعاوی فراملی در کشورهای سرمایه‌فرست نیز بسیار اندک است^{۷۶}، دولت‌ها از تلاش در جهت احراز و اثبات آن اجتناب می‌کنند.

۷۴. به‌فرض استرالیا در سال ۲۰۱۱ قانون تنباکو در جهت کاهش مصرف دخانیات را برای جلوگیری از شکایت سرمایه‌گذار معلق نمود.

(Ying, Zhu, "Corporate Social Responsibility and International Investment Law: Tension and Reconciliation", *Nordic Journal of Commercial Law*, No. 1 (2017), P. 98.)

۷۵. مهدی میهمی، «انتظارات مشروع سرمایه‌گذار در تقابل با منافع اساسی کشور میزبان و تحلیل آن بعنوان ریسک سیاسی»،

پژوهش حقوق خصوصی، ش ۲۸ (۱۳۹۸)، ص ۲۷۲.

۷۶. ضیائی و لطفی گماسایی، پیشین، ص ۲۶۹.

همچنین در معاهدات کلاسیک باید سیاست‌گذاران و وکلای دولتی اصل رفتار منصفانه^{۷۷} را مورد تأکید قرار دهند. معیار رفتار منصفانه در اغلب معاهدات سرمایه‌گذاری به‌عنوان تضمین و حمایتی برای سرمایه‌گذار خارجی تبیین شده است.^{۷۸} لذا به‌منظور بهره‌مندی حداکثری از روابط سرمایه‌گذاری باید از این اصل تفسیر صحیحی شود که هم موجب جذب سرمایه‌های خارجی گردد و هم منافع عمومی مانند حق بر توسعه، محیط زیست، کار و رقابت تضمین شود.^{۷۹} رویکرد جدید از این معیار در مراجع داوری و تحقیقات آکادمیک نیز آن است که حقوق و منافع سرمایه‌گذار در برابر حقوق و منافع جامعه محلی دولت‌های میزبان و به‌ویژه کشورهای درحال توسعه متعادل و متوازن گردد و تأثیراتی که شرکت‌های فراملی بر جنبه‌های اجتماعی و اقتصادی جامعه می‌گذارند به این وسیله کنترل شود.

۴.۴. چالش‌های نظارتی و قضایی

به‌طور کلی در همه کشورهای نظارت قضایی بر مسئولیت اجتماعی شرکت‌های فراملی از طریق دولت متبوع شرکت، با محدودیت‌های زیادی روبه‌رو است. مهم‌ترین چالش، امکان تعارض اعمال صلاحیت فراسرزمینی دولت‌های سرمایه‌فرست با حاکمیت ملی دولت‌های میزبان است.^{۸۰} از طرفی، محاکم قضایی در ایران نیز جنبه‌های اجتماعی را معمولاً در رسیدگی‌های خود لحاظ نمی‌کنند، زیرا به‌طور کلی همیشه نظام‌های قضایی ترس دارند که در صورت لحاظ آن، بیش از اختیاراتشان عمل کرده، متهم به اظهار نظر قضایی فراتر از خواسته دعوی^{۸۱} شوند.^{۸۲} همچنین ممکن است دادگاه‌ها در تفسیر مفاد اجتماعی و حقوق بشری دچار مشکل شوند؛ زیرا این مفاد به‌درستی تعریف نشده و مسئولیت اجتماعی به‌عنوان

77. Fair and Equitable Treatment

۷۸. محمدرضا پاسبان و زینب اصغری، «نقش رفتار منصفانه در حل و فصل اختلافات ناشی از سرمایه‌گذاری خارجی با تأکید بر مفهوم مسئولیت اجتماعی شرکت‌های فراملی»، پژوهش حقوق خصوصی، ش ۸ (۱۳۹۴)، ص ۴۵.

۷۹. لعیا جنیدی؛ محمدصادق تیموری؛ محمد صقری و رضا عباسیان، «صیانت از حق مالکیت خصوصی سرمایه‌گذاران خارجی از منظر حقوق اسلام، ایران و بین‌الملل»، مطالعات حقوق تطبیقی معاصر، ش ۱۷ (۱۳۹۷)، ص ۲۲.

۸۰. ضیائی و لطفی گماسایی، پیشین، ص ۲۷۰.

81. Non Ultra Petita

82. Tamar Meshel, "Human Rights in Investor-State Arbitration: The Human Right to Water and Beyond", *Journal of International Dispute Settlement*, Vol: 6 (2015), P. 19.

یک چارچوب حقوقی در نظام قانون‌گذاری ایران استفاده نشده است؛ لذا ممکن است مشکلاتی را برای دادگاه‌ها در صدور رأی (جز در موارد مصرح قانونی در قالب مسئولیت مدنی و کیفری) به وجود آورد. برای حل این چالش بهتر است دادگاه‌ها تا زمانی که این مسئولیت به‌عنوان یک قالب مستقل در قانون تعریف نشده است، آن را در چارچوب‌های عامی چون قانون مسئولیت مدنی بگنجانند و البته موازین بین‌المللی حقوق بشری و محیط زیستی و قواعد نرم بین‌المللی را که ایران به آن ملحق شده است به‌عنوان مستند حکم خود قرار دهند.

۵.۴. عدم شناسایی دقیق شخصیت حقوقی شرکت‌های فراملی

در نظام حقوقی ایران، بزرگ‌ترین مشکل مربوط به عدم شناسایی حقوقی شرکت‌های چندملیتی و خلأ قانونی در این حوزه است و قانونی خاص، صلاحیت دادگاه و مسئولیت این شرکت‌ها را معلوم نکرده است. قانون‌گذار، تنها در ماده ۱ قانون ثبت شرکت‌ها به شناسایی شرکت ایرانی اشاره نموده، ولی در تشخیص تابعیت شرکت‌های خارجی سکوت کرده است. برخی این موضوع را با ارجاع به ماده ۵۹۱ قانون تجارت حل می‌کنند و تابعیت را تابع اقامتگاه می‌دانند. لیکن شرکت‌های چندملیتی دارای چندین اقامتگاه هستند و این چالش را دشوارتر می‌کنند. از طرفی در باب محاکم صالح نیز در قانون آیین دادرسی مدنی، ملاک صلاحیت مرکز اصلی شرکت است (ماده ۱۱ قانون آیین دادرسی مدنی). از آنجایی که اغلب موارد با توجه به اینکه اقامتگاه شرکت خارج از ایران است، لذا دادگاه ایران صالح نیست و رسیدگی حقوقی دشوار می‌شود. در زمینه قانون صالح نیز مطابق قانون داوری تجاری بین‌المللی ایران، شرکت‌های خارجی می‌توانند در قرارداد با شرکت ایرانی قانون صالح را برای حل تعارض پیش‌بینی کنند که البته این قاعده ویژه داوری است و می‌تواند دامنه اجرای قواعد حقوقی متضمن مسئولیت اجتماعی را تاحدی محدود کند.

۶.۴. تحریم‌های خارجی و بین‌المللی

اقدامات دولت‌های متخاصم خارجی نیز در تحقق مسئولیت اجتماعی در نظام تجاری و سرمایه‌گذاری ایران بی‌تأثیر نبوده است. مثلاً دولت آمریکا بر اساس اسناد حقوق بشری مانع

تحقق حق بر توسعه در ایران شده است و این مانعی در جهت تحقق و تثبیت مسئولیت اجتماعی در محور اقتصادی تلقی می‌شود. از سویی، این تحریم‌ها موجب شده است که برای مثال، آلاینده‌های موجود در مواد سوختی از جمله بنزین چند برابر شده، منجر به تخطی از تعهدات محیط زیستی و همچنین بالا رفتن آمار سرطان گردد. افزایش جدی هزینه‌های حمل و نقل، بیمه، گران‌فروشی از سوی فروشندگان خارجی، افزایش مبادلات تهاتری و به تبع آن سوءاستفاده طرف‌های تجاری از این وضعیت، کاهش شفافیت در خریدها و استفاده از واسطه برای دور زدن تحریم‌ها، عدم امکان استفاده از ابزارهای بانکی و بیمه‌ای و ضمانتی برای صادرات و واردات و سوءاستفاده طرف‌های تجاری و انتقال ریسک تجارت به تجار ایرانی و مشکلات عدیده بودجه و کاهش درآمدهای نفتی و آثار آن بر کاهش اشتغال و تأثیر منفی بر قدرت دولت در تهیه و تأمین دارو و تجهیزات پزشکی و رفاه مردم و کاهش درآمدهای ارزی خارجی و سرانجام، کاهش رفاه و توسعه جامعه از جمله آثار تحریم‌ها است. همچنین یکی از مهم‌ترین حقوقی که در اسناد حقوق بشری به رسمیت شناخته شده، حق بر مالکیت به‌ویژه در تجارت است که در میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و برخی اسناد حقوق بشری منطقه‌ای نیز دیده می‌شود. دولت آمریکا با بلوکه کردن اموال و برخی حساب‌های بانکی اشخاص و چهره‌های تأثیرگذار سیاست‌های هسته‌ای ایران، مرتکب نقض حقوق بشر شده است.^{۸۳} حق کار کردن از جمله حقوق حیاتی در چندین سند بین‌المللی است و در ماده ۶ کنوانسیون بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز به آن اشاره شده است. در منشور اجتماعی اروپا و منشور آفریقایی حقوق بشر و پروتکل الحاقی کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر این موضوع آمده و نهایتاً در اعلامیه پیشرفت اجتماعی و توسعه‌ای مورد اشاره قرار گرفته است؛ این درحالی است که فشارها و تحریم‌های آمریکا بر ایران موجب تعطیلی بسیاری از صنایع و به تبع آن، بیکاری شده و امکان تحقق مسئولیت اجتماعی برای بنگاه‌های تجاری را دشوار نموده است. آخرین موردی که جهان درگیر آن بوده مسئله کروناست که متأسفانه به دلیل محدودیت‌های ارزی ایجاد شده بر اثر

۸۳. سید فضل‌الله موسوی؛ فضل‌الله جوکار و عمران محمدی، «تحریم‌های یکجانبه آمریکا علیه ایران: تناقض در گفتار و کردار و سیاست‌زدگی حقوق بشر»، پژوهش حقوق عمومی، ش ۴۴ (۱۳۹۳)، ص ۱۶۳.

تحریم‌های ظالمانه، امکان ورود دارو و واکسن لازم برای مبارزه با این بیماری به‌سختی صورت می‌گیرد.

نتیجه

مسئولیت اجتماعی به‌عنوان یک گفتمان غالب در نظام‌های تجاری داخلی و بین‌المللی رواج یافته و هدف از ترویج این مسئولیت، ایجاد سطح معقول و متعادلی میان منافع اقتصادی و اجتماعی در عرصه تجارت و سرمایه‌گذاری است. مهم‌ترین مبنای مسئولیت اجتماعی، ایجاد فرایند توسعه پایدار است و این هدف محقق نمی‌شود مگر با به‌کارگیری سیاست‌های حقوقی در عرصه بازرگانی. از آنجایی که مسئولیت اجتماعی ماهیتی فراتر از قواعد حقوقی دارد، باید مقررات حقوقی در جهت به‌وجود آوردن حداقل‌های قانونی و هدایت بنگاه‌های اقتصادی به ایجاد قواعد خودانتظام و سوق به مرحله فراحقوقی و اخلاقی باشد و در این راستا موازین و مقررات نرم می‌تواند راهگشایی کند؛ چنان‌که این شیوه در عرصه جهانی نیز دنبال می‌شود. با اینکه در قانون اساسی مبنای قانونی ترویج حقوقی مسئولیت اجتماعی وجود دارد و از طرفی مبتنی بر مؤلفه‌های دین اسلام و اصولی همچون اصل لاضرر، قاعده تلقی رکبان، قاعده منع انحصار و عسر و حرج است، توجیه حقوقی این مسئولیت در نظام حقوقی ایران و اسلام امکان‌پذیر خواهد بود، لیکن در وضعیت کنونی به لحاظ بستر حقوقی، مسئولیت اجتماعی مناسب ارزیابی نمی‌شود. از سویی، قواعد تجاری ایران منسوخ، قدیمی و مربوط به پیش از ترویج این مسئولیت است و از سوی دیگر، پراکندگی حقوقی در زمینه موازین سرمایه‌گذاری محیط زیستی بسیار زیاد است و مسئولیت اجتماعی به‌عنوان یک اصل جامع و دارای چارچوب مشخص در نظام حقوقی ایران تبیین نشده است. با این حال در وضعیت فعلی، وجود قوانین و مقررات حامی سهام‌داران و بستانکاران در قوانین تجاری، تأکید بر شفافیت مالی در قوانین بورسی، وجود بسترهایی برای تفسیر بر مبنای مسئولیت اجتماعی در قوانین سرمایه‌گذاری، ورود ایران به عصر مدرن معاهدات سرمایه‌گذاری حاوی بند مسئولیت اجتماعی به شیوه نرم، وجود مقررات زیست‌محیطی حداقلی می‌تواند تا زمان شناسایی صریح این مسئولیت راهگشا باشد. با این حال، نمی‌توان بر چالش‌ها و موانع تثبیت این مسئولیت چشم پوشید. از سویی، عدم

شناسایی وضعیت حقوقی بنگاه‌های اقتصادی فراملی و امکان بازخواست حقوقی آنها به دلیل خلأ زمینه حقوقی لازم و از سوی دیگر، نو بودن مفهوم مسئولیت اجتماعی و ناآگاهی جامعه مدنی و عدم شناخت دقیق از این مفهوم، وضعیت شکننده اقتصادی و نیاز به جذب سرمایه، اقدامات دولت‌های متخصصی همچون امریکا با وضع تحریم‌ها و تحت تأثیر قرار دادن وضعیت اقتصادی کشور و در نتیجه عدم توانایی بنگاه‌های اقتصادی برای تاب‌آوری بر اساس مؤلفه‌های اجتماعی، منجر به بروز چالش‌هایی در تثبیت این مسئولیت شده است. با این حال، به نظر می‌رسد با به‌روزرسانی قواعد تجاری و ایجاد قواعد سخت حقوقی برای ارائه معیارهای حداقلی و قواعد نرم حقوقی و سیاست‌های تشویقی برای سوق به سمت رعایت مسئولیت اجتماعی فراتر از حداقل‌های حقوقی و ایجاد قوانینی مبنی بر الزام فعالان اقتصادی، به‌ویژه شرکت‌های بازرگانی برای ایجاد قواعد خودانتظام در جهت مسئولیت اجتماعی، روند تحقق و تثبیت مسئولیت اجتماعی از منظر حقوقی فراهم می‌شود.

منابع و مأخذ

الف) فارسی

– کتاب‌ها

۱. داراب‌پور، مه‌راب؛ عبداللهی، محسن؛ اسلامی، رضا؛ شاملو، باقر و رضانی قوام آبادی، محمدحسین، *اصول و مبانی حقوق تجارت بین‌الملل*، (تهران: گنج دانش، چ ۱، ۱۳۹۷).
۲. عسکری، پوریا، *حقوق سرمایه‌گذاری بین‌المللی در رویه داوری بین‌المللی*، (تهران: شهر دانش، چ ۲: ۱۳۹۴).
۳. مطهری، مرتضی، *نظری به نظام اقتصادی اسلام*، (قم: انتشارات صدرا، ۱۳۶۸).

– مقالات

۴. ابراهیمی، سیدنصرالله و آقاسیدجعفر کشفی، مونا، «شناسایی و ارزیابی پیامدهای زیست محیطی، اجتماعی، ایمنی، امنیتی و بهداشتی (ESHIA) پروژه‌های بالادستی صنعت نفت و گاز»، *حقوق تطبیقی*، ش ۱ (۱۳۹۵).
۵. امیدوار، علیرضا، «ترویج مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها، تکمیل‌کننده و جایگزین سیاست‌ها و وظایف دولت (سیاست‌گذاری حکومت در ترویج مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها)»، *پژوهشکده تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام*، ش ۱ (۲۱)، (۱۳۸۷).
۶. باغبان، رحیم؛ قنبری جهرمی، محمدجعفر و باقری، محمود، «جنبه‌های حمایتی حقوق ایران در مورد سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و مطالعه تطبیقی با استانداردهای بین‌المللی»، *تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل*، ش ۳۶ (۱۳۹۶).
۷. بهمنی، محمدعلی و تقوی، نجمه، «حمایت از انتظارات مشروع سرمایه‌گذار و چالش‌های فراروی آن در حقوق بین‌الملل سرمایه‌گذاری»، *تحقیقات حقوقی*، ش ۷۴ (۱۳۹۵).
۸. پاسبان، محمدرضا و اصغری، زینب، «نقش رفتار منصفانه در حل و فصل اختلافات ناشی از سرمایه‌گذاری خارجی با تأکید بر مفهوم مسئولیت اجتماعی شرکت‌های فراملی»، *پژوهش حقوق خصوصی*، ش ۸ (۱۳۹۴).
۹. پنداشته‌پور، محمدرضا، «مسئولیت اجتماعی شرکت‌های تجاری»، *پژوهش‌های حقوقی میان رشته‌ای*، ش ۱، (۱۳۹۹).

۱۰. جنیدی، لعیاء؛ تیموری، محمدصادق؛ صقری، محمد و عباسیان، رضا، «صیانت از حق مالکیت خصوصی سرمایه‌گذاران خارجی از منظر حقوق اسلام، ایران و بین‌الملل»، *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر*، ش ۱۷ (۱۳۹۷).
۱۱. تیموری، محمدصادق؛ جنیدی، لعیاء؛ صقری، محمد و عباسیان، رضا، «سلب مالکیت غیرمستقیم سرمایه‌گذاران خارجی؛ جستاری در حقوق ایران و بین‌الملل»، *پژوهش حقوق خصوصی*، ش ۴ (۱۳۹۶).
۱۲. رشیدی، مهناز؛ رستگار، آزاده و مشهدی، علی، «منبع تعهد ارزیابی آثار زیست‌محیطی فرامرزی در پروژه گاب ترکیه»، *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر*، ش ۲۲ (۱۴۰۰).
۱۳. سلیمی ترکمانی، حجت، «حقوق بین‌الملل توسعه پایدار: از آرمان تا واقعیت»، *دانشنامه حقوق اقتصادی*، ش ۲ (۱۳۹۱).
۱۴. سهرابی، لیلا و فلاح تفتی، زینب، «بررسی اصول حاکمیت شرکتی در نظام حقوقی ایران»، *بوریس اوراق بهادار*، ش ۲۵ (۱۳۹۳).
۱۵. ضیایی، سید یاسر و لطفی گماسبایی، محسن، «مسئولیت اجتماعی شرکت‌های فراملی؛ فرصت‌ها و چالش‌ها»، *پژوهش‌های حقوقی*، ش ۲۰ (۱۴۰۰).
۱۶. غلام‌پور، علی، «تأثیرات جهانی شدن اقتصاد بر نقش دولت در اقتصاد سیاسی محیط زیست در کشورهای در حال توسعه: مورد ایران»، *سیاست*، ش ۴ (۱۳۸۶).
۱۷. قنبری جهرمی، محمدجعفر و شفیعی بافتی، نگین، «قاعده‌مندسازی مسئولیت زیست‌محیطی شرکت‌های فراملی در حوزه آلودگی نفتی دریایی پیوند میان حقوق نرم و حقوق سخت»، *تحقیقات حقوقی*، ویژه‌نامه ش ۱۳ (۱۳۹۲).
۱۸. محسنی، فرید و جوهر، سعید، «ارتباط مسئولیت اجتماعی و مسئولیت کیفری تعامل یا تقابل»، *پژوهش حقوق کیفری*، ش ۸ (۱۳۹۳).
۱۹. موسوی، سید فضل‌الله؛ جوکار، فضل‌الله و محمدی، عمران، «تحریم‌های یکجانبه آمریکا علیه ایران: تناقض در گفتار و کردار و سیاست‌زدگی حقوق بشر»، *پژوهش حقوق عمومی*، ش ۴۴ (۱۳۹۳).

۲۰. میهمی، مهدی، «انتظارات مشروع سرمایه‌گذار در تقابل با منافع اساسی کشور میزبان و تحلیل آن به‌عنوان ریسک سیاسی»، *پژوهش حقوق خصوصی*، ش ۲۸ (۱۳۹۸).
۲۱. نوری یوشانلویی، جعفر و جوهر، سعید، «مفهوم شناسی مسئولیت اجتماعی شرکت‌های تجاری در حقوق آلمان، فرانسه، انگلستان و ایران با رویکرد تطبیقی»، *حقوق تطبیقی*، ش ۲، (۱۳۹۳).

ب) عربی

- کتاب‌ها

۲۲. حرعاملی، محمدین الحسن، *وسائل الشیعه*، (تهران: المکتبه‌الاسلامیه، ۱۴۰۳ ق).
۲۳. حلی (فخرالمحققین)، محمدین حسن، *ایضاح الفوائد*، ج ۱ (قم: اسماعیلیان، ۱۳۸۷ ق).
۲۴. موسوی بجنوردی، میرزا حسن، *القواعد الفقهیه*، ج ۱، (قم: نشر الهادی، ۱۴۱۹).
۲۵. نراقی، احمدین محمد، *عوائد الایام*، (قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۷۵).

ج) انگلیسی

- Books

26. Das Gupta, Ananda, *Ethics, Business and Society: Managing Responsibly*, (New York: Sage Publications, 2010).
27. Dolzer, Rudolf, Kriebaum, Ursula, Schreuer, Christoph, *Principles of International Investment Law*, (London: Oxford University Press, 2012).
28. Friedman, Milton, *Rethinking the Social Responsibility of Business*, (United States: REASON, 2005).
29. Michael, Hopkins, *Corporate Social Responsibility and International Development*, (London: Earthscan Press, 2007).
30. Nyazee, Imran Ahsan Khan, *Islamic Jurisprudence (Usul Al-Fiqh)*, (Islamabad: Islamic Research Institute Press, 2000).
31. Schreck, Philipp, *The Business Case for Corporate Social Responsibility. Understanding and Measuring Economic Impacts of Corporate Social Performance*, (Germany, Heidelberg, Physica-

Verlag: Springer, 2009).

32. Visser, Wayne; Matten, Dirk; Pohl, Manfred; Tolhurst, Nick, *The A To Z Of Corporate Social Responsibility*, (New York: Wiley, 2nd Edition, 2007).

- Articles & Documents

33. Abu-Tapanjeh, Abdussalam, Mahmoud, "Corporate Governance from the Islamic Perspective: A Comparative Analysis with OECD Principles, Corporate Governance from the Islamic Perspective", *Critical Perspectives on Accounting*, Vol. 20 (2009).
34. Buhmann, Karin, "Corporate Social Responsibility in China: Current Issues and Their Relevance for Implementation of Law", *The Copenhagen Journal of Asian Studies*, Vol. 22 (2005).
35. Carroll, Archie B, "Corporate Social Responsibility: Evolution of a Definitional Construct", *Business and Society*, Vol. 38:3 (1999).
36. Cevens, Jeff & Mendoza, Mary, "Corporate Sustainability and Social Responsibility: A Legal Perspective", *TEX.B.J*, Vol. 71 (2008).
37. Elmelki, Anas & Mounira, Ben ARAB, "Ethical Investment and the Social Responsibilities of the Islamic Banks", *International Business Research*, Vol. 2 (2009).
38. Greenfield, W.M, "In the Name of Corporate Social Responsibility", *Business Horizons*, Vol. 47, (2004).
39. Kercher, Kim, "Corporate Social Responsibility-Impact of Globalisation and International Business", *Corporate Governance eJournal*, (2007).
40. Maignan, Isabelle & Ferrell, O. C., "Corporate Social Responsibility and Marketing: An Integrative Framework", *Journal of the Academy of Marketing Science*, Vol. 32 (2004).
41. Meshel, Tamar, "Human Rights in Investor-State Arbitration: The Human Right to Water and Beyond", *Journal of International Dispute Settlement*, Vol. 6 (2) (2015).
42. Moir, Lance, "What Do We Mean by Corporate Social

- Responsibility?”, *Corporate Governance*, Vol. 1, No. 2 (2001).
43. Rahim, Mia, Mahmudur, “Meta-Regulation Approach of Law: A Potential Legal Strategy to Develop Socially Responsible Business Self-Regulation in Least Developed Common Law Countries”, *Common Law World Review*, Vol. 40(2), (2011).
44. Sergius Koku, Paul & Savas-Hall, Selen, “On Corporate Social Responsibility and Islamic Marketing”, *Journal of Islamic Marketing*, Vol. 5 (2014).
45. Suchman, Mark C, “Managing Legitimacy: Strategic and Institutional Approaches”, *Academy of Management Review*, No.3 (1995).
46. Taman, Salma, “The Concept of Corporate Social Responsibility in Islamic Law”, *Indiana International & Comparative Law Review*, Vol. 2(3) (2011).
47. Tan, Eugene K. B, “Corporate Social Responsibility as Corporate Soft Law: Mainstreaming Ethical and Responsible Conduct in Corporate Governance”, *Singapore Law Review*, Vol. 31 (2013).
48. United Nations Environment Programme, Corporate Social Responsibility and Regional Trade and Investment Agreements, (2011), P.14 <<https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/25936>>
49. UNCTAD, Social Responsibility, Series on Issues in International Investment Agreements, (2001) <<https://unctad.org/system/files/official-document/psiteitd22.en.pdf>>
50. Ward, Halina, “Public Sector Roles in Strengthening Corporate Social Responsibility: Taking Stock”, The World Bank Report (2004) <<https://pubs.iied.org/sites/default/files/pdfs/migrate/16014-IIED.pdf>>
51. Zhu, Ying, “Corporate Social Responsibility and International Investment Law: Tension and Reconciliation”, *Nordic Journal of Commercial Law*, No. 1 (2017).

- Cases

52. Certain Iranian Assets Islamic Republic of Iran v. United States of America, Preliminary Objections, Judgment, I.C.J.Reports, (2019).

53. Phelps Dodge, 10 Iran-US CTR 130 [22].

